

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

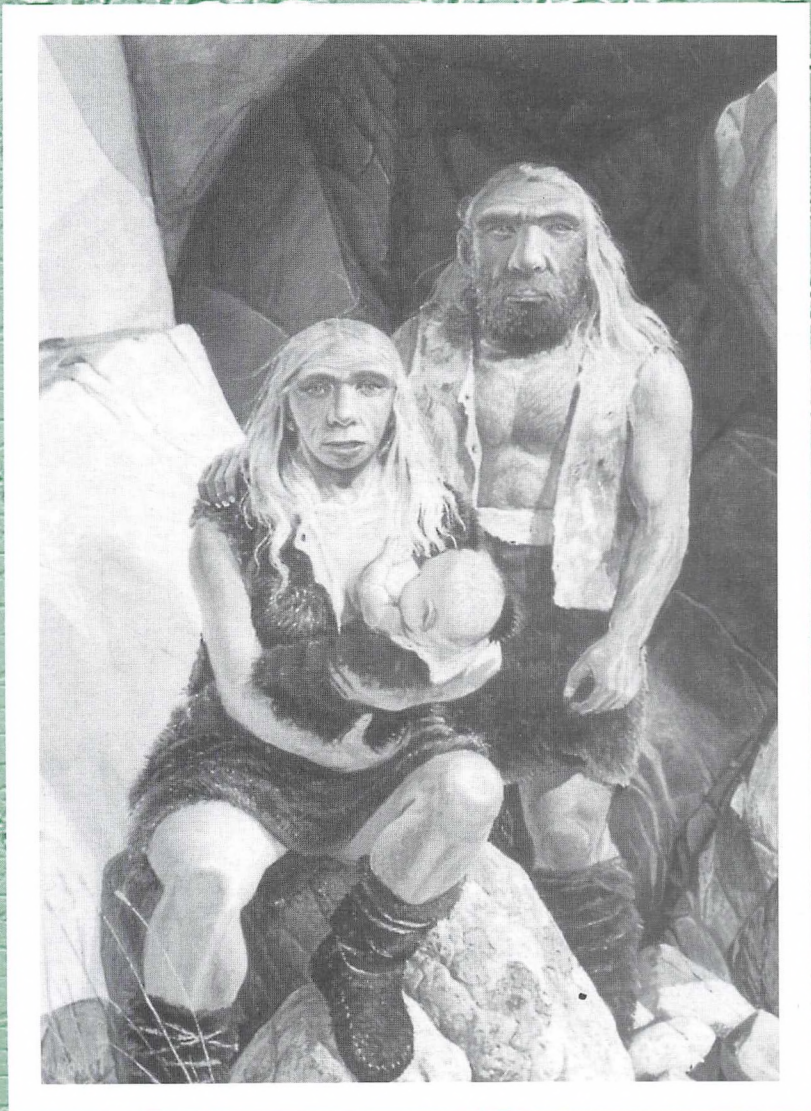

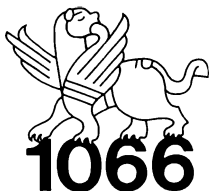
31. årgang nr.1 2001

Maj

Tidsskrift for historie

Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51
www.xcu.com/mmdesign99/hastings
e-mail: hastings@gct2net.dk

Ansvarshavende redaktør

Jørgen Mikkelsen, ph.d., arkivar ved
Landsarkivet for Sjælland m.m.
Jagtvej 10, 2200 København N
e-mail: jm@lak.sa.dk

Anmeldelsesredaktør

Peter Henningsen
e-mail: henningsen@mail.tele.dk

Layout- & billedredaktion

Pelle Larsen
e-mail: pelle_larsen@hotmail.com

Redaktion

Benjamin Asmussen, Michael Bregnsbo, Julia-
ne Engelhardt, Michael Gelting, Peter Hen-
ningsen, Birgitte Holten, Kirsten Kvist, Pelle
Larsen, Rasmus Mariager, Jørgen Mikkelsen,
Camilla Mordhorst, Mia Münster-Swendsen,
Sniff Nexø, Christian Nicolaisen

Ekspedition

Christian Nicolaisen
Christianevej 64, st.tv.
2860 Søborg, tlf.: 39 67 18 55
e-mail: chrino@gct2net.dk

Priser

31. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 185,-
Institutionsabonnement kr. 200,-
Udenlandske abonnenter kr. 200,-
Introduktionstilbud for
studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bøld 10,7 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627
Alle henvendelser vedr. adressændring o.l.
bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig
kildeangivelse.

31. årgang nr. 1, maj 2001

Henrik Lerdam

Høvedsmand og dommer på kongens vegne
– Om slægten Vendelbo og dens forhold til kongemagten 3

Anne Katrine Gjerløff

Menneskelighed og menneske-lighed
– Neandertalernes skiftende image 17

Anmeldelser

*Carlo Ginzburg: Spor. Om historie og historisk metode samt
Den jyske Historiker nr. 85-1999: Mikrohistorie*
(Peter Henningsen) 35

*Thomas Söderqvist, Jan Faye, Helge Kragh & Frank Allan
Rasmussen (red.): Videnskabernes København*
(Michael Sterll) 38

Mogens Pelt: Tobacco, Arms & Politics
(Lars Erslev Andersen) 39

*Einhart Lorenz m.fl.: Ein sehr Trübes kapitel? Hitler-
flüchtlinge im Nordeuropäische Exil 1933 bis 1950*
(Matias Seidelin) 41

Leif Thorsen: Hans Hedtoft. En biografi
(Rasmus Mariager) 45

Mia Münster-Swendsen

Homo Academicus (I): ..... bagsiden

Forsideillustration

Et neandertalpar som de præsenteres i den svenske tegner Jan-Åke Winqvists serie *Det Nye Folk* fra slutningen af 1990'erne. I serien beskrives *Homo sapiens* indtog i istidens Europa og den følgende fortrængning af Neandertalerne. Neandertalerne beskrives som enfoldige, primitive og kærlige mennesker – undtagen når deres familier trues – da griber de til våben og bliver vilde kannibaler. Serien indeholder desuden – som de fleste fiktioner om urmennesker – et "blandet ægteskab" mellem en *Homo sapiens*-mand og en Neandertal-kvinde. Både i denne forbindelse og i forsidebilledet understreges neandertalernes menneskelighed ved via deres tætte familiebånd og moderkærlighed. Illustration fra bagsiden af Jan-Åke Winqvist, Cro-magnon, 1990.

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

Høvedsmand og dommer på kongens vegne

Om slægten Vendelbo og dens forhold til kongemagten

Den jyske slægt Vendelbo hører til de mindre adelige middelalderslægter. Dens lidenhed til trods var slægten overordentlig godsrig, og dens to mest fremtrædende medlemmer Peder Vendelbo og Kristian Vendelbo tilhørte den sociale og politiske elite, der satte sit præg på 1300-tallets politiske udvikling. Artiklen kaster nyt lys over de to aktørers politiske betydning, herunder ikke mindst Peder Vendelbos rolle som kreditor for den fallerede kongemagt og Kristian Vendelbos helt centrale placering som dronning Margrethes jyske landshøvedsmand. Samtidig belyses det hidtil noget oversete embede som "høvedsmand og dommer i Jylland" og dets betydning for kronens retterting og godspolitik. Endelig behandler artiklen den kongelige lensadministration i en periode, hvor en effektiv centralt kontrolleret lokaladministration endnu var i støbeskeen. Det kongelige magtapparat var helt afhængigt af lokale panthavere eller lensmænd og deres private fageder med en uundgåelig sammenblanding af private og offentlige interesser til følge.

Af Henrik Lerdam, ph.d., forskningsadjunkt ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Slægten Vendelbos ældste kendte medlemmer dukker op i kilderne omkring år 1300, men allerede i begyndelsen af 1400-årene uddør slægtens mandslinier, og Vendelboernes omfattende godser fordeles blandt adskillige svigersønner og deres efterkommere.¹ Genealogerne opdeler slægten i to grene, hvoraf stamfaderen til den mest fremtrædende var Peder Vendelbo (kendt 1315 - død 1346).

Vi ved intet om Peder Vendelbos familiære baggrund. En Peder Vendelbo, der optræder 1279 med tilknytning til øen Fur, hvor den anden gren af Vendelbo-slægten ejede gods, er måske far til vores Peder Vendelbo. Selv om vi hverken kender Peder Vendelbos baggrund eller samlede godsbesiddelser, er der ingen tvivl om, at han tilhørte samfundets sociale elite. Herom vidner både hans vidtsprede godsinteresser, internationale kontakter, politiske placering samt døtrenes højadelige

ægteskaber. Ved sin død 1346 var Peder Vendelbo gift med en Arine af ukendt slægt og efterlod sig i dette ægteskab sønnen Peder (Pedersen) Vendelbo og formentlig tre døtre, hvoraf en var gift med drosten Erik Nielsen (Gyldenstjerne), en anden med Peder Poulsen (Munk), og en tredje afdød datter var svigermor til Ludvig Albertsen (Eberstein) og Bo Falk (sidstnævntes ægteskab med en datterdatter af Peder Vendelbo nævnes 1408).²

Slægtsnavnet antyder en afstamning fra Vendsyssel, og Peder Vendelbo angives da også 1329 som hjemmehørende i Børglum stift.³ Alligevel er hans kendte godsbesiddelser især koncentreret om Middelsom herred mellem Viborg og Randers, hvor han bl.a. ejede borgen Karmark og i samme sogn hovedgården Skjern.

Sønnen Peder, der endnu er unyndig 1347, foresidder to år senere Middelsom herredsting.⁴ Efter 1349 ophører enhver omtale af sønnen, og det er en nærliggende

formodning, at han er blevet offer for pestepidemien Den sorte Død, der ramte Danmark 1350. I stedet bliver Kristian Vendelbo slægtens nye overhoved.

Hvem er så Kristian Vendelbo? Han dør 1401, altså 55 år efter Peder Vendelbos død 1346. Da Kristian ikke nævnes i skiftet 1347, er han næppe helbroder til den umyndige Peder Pedersen og hans tre gifte storesøstre. Hvis vi antager, at Kristian Vendelbo er frugt af et tidligere ægteskab, må hans fødsel have fundet sted mindst en snes år før 1346. Poul Enemark mener, at ægteskabet mellem Cecilie Pedersdatter og Erik Nielsen (Gyldenstjerne) skal henlægges til ca. 1330.⁵ Dette skyder tidspunktet for Kristians fødsel i et tidligere ægteskab så langt tilbage, at han ved sin død 1401 ville være en rystende olding. Hvis vi yderligere godtager, at en af de tre søstre 1347 har nået at blive mor til to gifte kvinder, så kommer Kristian Vendelbos mulige fødsel så langt tilbage i tiden, at han umuligt kan være søn af Peder Vendelbo.

Der er på den anden side ingen tvivl om, at Kristian er Peder Vendelbos arving. Den mest sandsynlige forklaring bliver, at Kristian er sønnesøn af Peder Vendelbo i et tidligere ægteskab. Men hvem kunne være Kristians far? Pontoppidans Danske Atlas fra 1769 henviser til "gamle genealogier", der fortæller, at Kristian Vendelbo var søn af Kirsten Nielsdatter (Bugge) til Vosborg og Niels Vendelbo.⁶ Oplysningen bygger sikkert på sene adelstraditioner og kan ikke være helt korrekt. Det ville bl.a. betyde, at Kristian Vendelbo var gift med sin mors søster, en umulig konstruktion, der strider mod kirkens forbud mod ægteskab mellem blodsbeslægtede. Genealogen Anders Thiset, som stod bag de første stamtavler i Danmarks Adels Aarbog, skriver i sine efterladte papirer, at Kristian er søn af Peder Vendelbos søn Niels Vendelbo til Gravballegård og Vosborg.⁷ Problemet i dette er dels, at Thiset tilsyneladende er kommet til at sammenblande den middel-

alderlige Niels Vendelbo med en Niels Vendelbo til Gravballegård, der levede omkring 1700, og dels, at en Niels Vendelbo hverken nævnes eller optræder i de samtidige kilder. Derfor forkastede Louis Bobé, da han 1935 udgav Vendelbostamtavlen i Danmarks Adels Aarbog, Thisets teori. Bobé mente slet ikke, at Niels Vendelbo havde eksisteret, og gjorde Kristian til søn af Peder Vendelbo. Men i 1985 dukkede et signet op af den jyske sandjord, oven i købet i Idom sogn ikke langt fra Nørre Vosborg.⁸ Signetet eller rettere seglstampen, som på Rigsarkivet er dateret til tiden omkring 1330, har tilhørt en Niels Vendelbo! Niels Vendelbo har altså eksisteret og kunne sagtens være far til Kristian, men om det virkelig forholder sig sådan, bliver næppe nogensinde opklaret.

Kristian Vendelbo bliver gift med Elene, datter af Niels Bugge til Hald. Kristian Vendelbo var i forvejen velhavende, og med sin hustru fik han og hans arvinger del i arven efter den hovedrige Niels Bugge. Kristian og Elene får tre døtre. Ingeborg Kristiansdatter bliver gift med Predbjørn Podebusk og arver det vestjyske Vosborg. Hvis allerede Niels Vendelbo ejede Vosborg, er denne gård formentlig hendes fædrene arv og ikke som traditionen ellers vil vide en arv fra den mødrene Bugge-slægt. Else Kristiansdatter bliver første gang gift med Aksel Jakobsen (Thott) og arver de østjyske godser Støvring og Trudsholm, mens den tredje datter bringer det midtjyske Skjern til ægtemanden Hans Podebusk.

Peder Vendelbos politiske deltagelse

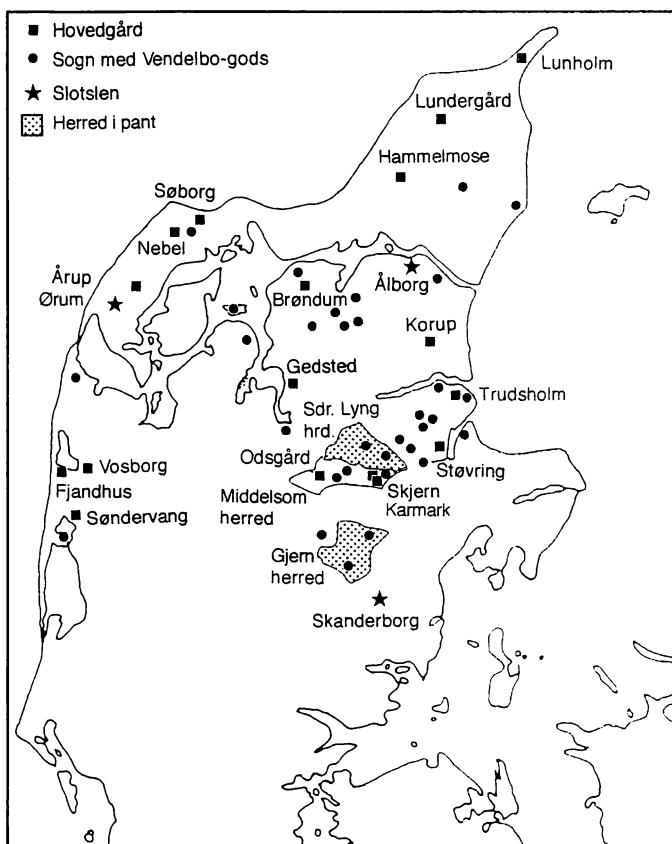
Første halvdel af 1300-tallet var en krisetid for kongemagten, som kulminerede med denne institutions totale sammenbrud og landets opdeling under en række danske og især tyske panthavere. Samtidig var perioden præget af stadige konflikter mellem en kongemagt, der arbejdede for en centralisering af retspleje og administration, og et aristokrati, der stod fast på

Vendelbo-slægtens kendte gods. Hvis slægten oprindeligt kommer fra Vendsyssel, kunne Hammelmosegård være et godt bud på et stamsæde. Peder Vendelbos gods er koncentreret om borgen Karmark og de tre herreder Sønderlyng, Middelsom og Gjern. Kristian Vendelbos gods består især af hans lensbesiddelser og de tre gods-komplekser Vosborg, Skjern og Støvring/Trudsholm, der går i arv til hans tre døtre.

gamle hævdvundne rettigheder. Erik Menved (1286-1319) førte en hårdhændet magtpolitik og nedkæmpede 1313 et omfattende adelsoprør i Jylland, men allerede kort efter fulgte kongemagtens hastige kollaps, hvor den reelle magt gled over til de danske og tyske panthavere, der sad på landets slotte og len.

Peder Vendelbo træder ind på historiens arena i slutningen af Erik Menveds regeringstid. 1315-18 er han medbesegler af adskillige kongelige traktater, og det virker som om han i løbet af disse år kommer tættere og tættere på indercirklen omkring kongen.⁹ 1315 er han blot én blandt 75 adelige medbeseglere, men 1318 er han den ene af 3 danske adelsmænd, der garanterer for kongens løfter.

Da Erik Menved dør 1319, bliver han efterfulgt på tronen af broderen Kristoffer, med hvem han i en årrække har ligget i åben strid. Peder Vendelbo er ikke blandt beseglerne af den nye konges håndfæstning og synes heller ikke at have deltaget i det politiske liv i de følgende år, men i forbindelse med et brud mellem kongen og den største danske panthaver, marsken Ludvig Albertsen (Eberstein), og en heraf følgende større udskiftning i rådet træder Peder Vendelbo frem i forreste række. Han er 1323 blevet ridder og er nu både medlem af rigsrådet og kongens nye

marsk.¹⁰ 1324-25 belejrer han i spidsen for en kongelig hær Hammershus på Bornholm, hvor den tidligere marsk Ludvig Albertsen må indgå forlig med kongen og overgive Hammershus til Peder Vendelbo. Året efter slutter Ludvig Albertsen forbund med grev Gerhard 3. af Rendsborg og er en af hovedmændene i det oprør, der afsætter Kristoffer til fordel for den endnu umyndige hertug Valdemar af Sønderjylland.

I årene under barnekongen Valdemar 3., hvor regeringen synes delt mellem grev Gerhard og Ludvig Albertsen (d. 1328), er Peder Vendelbo igen trådt tilbage i anden række, men betegnes dog stadig som medlem af kongens råd.¹¹ Da Kristoffer 1330 genindsættes som konge, bliver Peder Vendelbo straks udnævnt til drost, og året efter er han atter marsk.¹²

Ved Kristoffers død 1332 blev der ikke valgt en ny konge. Den danske kongemagt var simpelt hen ophørt med at eksistere.

Landet var delt mellem de holstenske grever Gerhard af Rendsborg, der havde Jylland og Fyn i pant, og Johan af Plön, der havde Sjælland og Skåne i pant. Kilderne er tavse om Peder Vendelbos politiske aktiviteter i den kongeløse tid, men det er sandsynligt, at han 1334 støttede Kristoffers søn junker Otto i dennes mislykkede forsøg på at erobre magten.¹³ Det militære opgør mellem junker Otto og grev Gerhard, som endte med Ottos nederlag og tilfangetagelse, fandt sted ved Viborg, og vi ved, at Peder Vendelbos borg Karmark blev overtaget af grev Gerhard.¹⁴

Efter en kongeløs periode på otte år blev Kristoffers yngste søn Valdemar (Atterdag) 1340 indsat som dansk konge, og Peder Vendelbo gik straks i hans tjeneste. Han nævnes som drost 1340-1341 og var i de følgende år en af Valdemar Atterdags nærmeste medarbejdere. Valdemar Atterdags første og største opgave var at genvinde det pantsatte danske rige. Mens indløsningen af Jylland foregik efter en på forhånd aftalt plan, måtte Sjælland erobres borg for borg. Peder Vendelbo deltog sammen med svigersønnen Erik Nielsen (Gyldenstjerne) i den militære erobring af Sjælland og var frem til sin død til stede ved alle vigtige forhandlinger, oftest i selskab med svigersønnen.¹⁵

Samtidig med sin politiske virksomhed får Peder Vendelbo naturligvis også tid til at pleje sine private forretninger. Vi kender en del af hans godstransaktioner, og selv om der mest er tale om pantsættelser eller salg, er der ingen grund til at formode, at frasalget skyldes alvorligere økonomiske problemer, da der især er tale om strøgods og ikke om centrale godskomplekser. Peder Vendelbo er involveret i flere retssager i anledning af godsstridigheder, og han er velhavende nok til at føre sagerne helt til tops. 1329 appellerer han således under en godsstrid med en adelig enke og biskoppen i Odense til paven og gennemfører ved hjælp af en kurial sagfører ved pavehoffet i Avignon en langvarig proces, som han dog taber. Også

1341 henvender Peder Vendelbo sig i forbindelse med en godsstrid til pavehoffet.¹⁶

Peder Vendelbo som lensmand

På Valdemar Atterdags tid blev den kongelige lokalforvaltning især varetaget fra de kongelige borge, der lå spredt ud over riget. Herfra styrede kongens høvedsmænd eller lensmænd de herreder, der var lagt til det enkelte slot. Lensmanden bestyrede krongodset og opkrævede på kongens vegne skatter og andre indtægter af lenet. Inden for retsplejen havde han visse eksekutive forpligtelser og indkasserede til gengæld de retsbøder, som tilfaldt kongen.

I modsætning til de mere feudaliserede dele af Europa, hvor fyrstemagten var uddelegeret til vasaller, der suverænt styrede deres arvelige len, var de danske lensmænd embedsmænd, der kunne opsiges eller forflyttes med kort varsel. Hvis lenet ikke var pantsat, fik lensmanden som regel en fast løn. Han skulle aflægge regnskab til kongen for alle lenets indtægter og udgifter og aflevere et eventuelt overskud til kronen. I praksis var det dog så som så med centralmagtens kontrol af embedsførelsen. En kongelig forordning fra 1396 indskærper således lensmændenes regnskabspligt og forbyder dem at plyndre lenene og kongens slotte, "som de har gjort indtil nu".¹⁷ Det siger sig selv, at kongemagtens kontrol var endnu mindre med de pantsatte slotte. I takt med at kronens finansielle situation forbedredes, blev antallet af pantelen dog formindsket, og under dronning Margrethe og Erik af Pommern var de pantsatte slotslen få og små.¹⁸

Det var dog langt fra alle landets herreder, der var underlagt et slot. Ikke mindst i Jylland fandtes en lang række "løse" herreder. Vi har kun en sporadisk viden om de enkelte lens størrelse og sammensætning, men ifølge en liste fra 1480'erne lå ikke mindre end 32 af Nørrejyllands 72 herreder ikke fast til et

Det pragtfulde kalkmaleri af Valdemar Atterdag og hans dronning Helvig findes i koret i Skt. Peders kirke i Næstved. Kong Kristoffers yngste søn Valdemar opholdt sig i den kongeløse tid efter faderens død i Tyskland, hvorfra han 1340 med brandenburgsk støtte vendte hjem for at forestå indløsningen og tilbageerobringen af det pantsatte danske rige. Ved sin kroning blev han som et led i de komplicerede fyrsteaftaler, der gik forud for tiltrædelsen, gift med den sønderjyske hertug Valdemars søster Helvig og fik Ålborghus og det nordligste Nørrejylland som medgift. Akvarel af Kornerup. Foto: Nationalmuseet.

slot.¹⁹ I midten af 1300-tallet var antallet af løse herreder snarere større end mindre end det her anførte. Vi ved ikke meget om, hvem der i disse herreder handlede på kongens vegne. Adskillige, ja måske de fleste af disse herreder, udgjorde i perioder samlede panteforleneringer. En almindelig form for pant var det såkaldte brugelige pant, hvor panthaveren i stedet for rente oppebar indtægterne af pantet. De nedennævnte eksempler kunne tyde på, at indtægterne fra et pantsat herred ikke indskrænkede sig til indtægterne fra krongodset, men også indbefattede skatter og retshøder. Indehaveren af det pantsatte herred varetog altså alle de funktioner, der normalt var pålagt lensmanden på et slotslen. Men i modsætning til den lønnede og regnskabspligtige lensmand

kunne pantheherren, indtil lenet blev indløst, stryge hele fortjenesten, han kunne indsætte underpanthavere, og lenet gik i arv til hans efterkommere. Vi nærmer os i disse herreder et feudalt lenssystem med den sammenblanding af private og offentlige interesser, som det medfører.

Så vidt vi ved, var Peder Vendelbo ikke slotshovedsmand. Til gengæld er der meget, der tyder på, at han har haft mindst to herreder som pantelen. 1343 pantsætter han halvdelen af Gjærn herred "med al kongelig ret og særskilte tilliggender og beder undtagen den bede, som min herre kongen engang hvert år måtte bede om", for 50 mark lødigt sølv til Ivan Rostrup.²⁰ Pantsættelsen er medbeseglet af flere af Peder Vendelbos slægtninge og fogeder. Peder Vendelbo har næppe kunnet

foretage denne pantsættelse uden selv at have Gjern herred i pant. Gjern herred lå i en senere tid til Skanderborg, der var en af Jyllands stærkeste fæstninger. Ved Valdemar Atterdags tiltræden 1340 tilhørte Skanderborg med tilliggende fogedi den holstenske grev Johan, der havde indsat Markvard Rostrup som sin høvedsmand.²¹ Kronen er senest 1348 kommet i besiddelse af Skanderborg, og det lyder usandsynligt, at Valdemar allerede før 1343 har indløst Skanderborg og genpantsat det til Peder Vendelbo, og lige så usandsynligt, at Peder Vendelbo selv har købt Rostrup'erne ud af Skanderborg. Snarere har Peder Vendelbo besiddet Gjern herred som et frit pantelen, der endnu ikke lå til Skanderborg.

Hvor længe Vendelbo-slægten beholder sine rettigheder i Gjern herred, ved vi ikke. Peders arving Kristian Vendelbo pantsætter 1371 gods i Gjern herred til Århus bispestol og kunne have bragt herredet med sig, da han starter sin karriere som høvedsmand på netop Skanderborg.²² Oven i købet efterfølges Kristian Vendelbo som lensmand på Skanderborg af Erik Nielsen (Saltensee), søn af Niels Eriksen (Saltensee), der var en af udstederne af skiftet efter Peder Vendelbo. Ofte er beslægtede lensmænd, der afløser hinanden, tegn på en panteforlening.

Samme år som Peder Vendelbo pantsætter halvdelen af Gjern herred, tildømmes han gods i Sønderlyng herred som betaling for ledingsfald.²³ Ledingsfald er en bøde til kongen for udeblivelse fra leding eller manglende betaling af ledingskat. Når Peder Vendelbo har haft hjemmel til at indkassere denne bøde på kongens vegne og derefter søje godset til sin private ejendom, må han have besiddet Sønderlyng herred "med al kongelig ret", utvivlsomt som et pantelen. Denne panteforlening af Sønderlyng herred går i arv i Vendelbo-slægten og varer formentlig lige til 1410, hvor dronning Margrethe for 1000 lybske mark indløser Sønderlyng

herred fra Kristian Vendelbos svigersøn Hans Podebusk. Det nævnes ved denne lejlighed, at herredet lå til Skjern.²⁴

Sønderlyng er da også naboherred til Middelsom, hvor Vendelboernes hovedsæde Skjern lå. Sandsynligvis har Vendelbo-slægten handlet på kongens vegne i både Sønderlyng og Middelsom herreder. Da Peder (Pedersen) Vendelbo 1349 er medudsteder af et tingsvidne på Middelsom herredsting, besegler han som den første før tre sognepræster og de øvrige adelige beseglere.²⁵ Den usædvanlige placering før de gejstlige udstedere kan skyldes, at den meget unge Peder Vendelbo allerede er blevet ridder. En anden forklaring kunne være, at han har en øvrighedsfunktion på tinget. En lignende beseglingsform kan ses i tilfælde, hvor en lensmand er til stede på herredstinget. Endelig ser vi, at da Valdemar Atterdag 1355 tilskødes gods i Middelsom herred, bliver det overdraget til fogeden på Skjern på kongens vegne.²⁶ Vi har her et eksempel på, at Vendelboernes private foged handler som kongelig embedsmand.

Hvornår fik Peder Vendelbo Gjern herred, Sønderlyng herred og formentlig også Middelsom herred i pant? Det er sikkert sket før 1340. Hvis de tre herreder ikke allerede på dette tidspunkt tilhørte Peder Vendelbo, ville de høre til den del af Jylland, som Valdemar Atterdag i henhold til de aftaler, der var indgået ved hans tiltræden i 1340, skulle indløse fra hertug Valdemar af Sønderjylland. Valdemar Atterdag har næppe før 1343 haft lejlighed til at indløse de tre herreder og derefter genpantsætte dem til Peder Vendelbo. Sandsynligvis har pantsættelserne fundet sted i Kristoffers regeringstid. Det var i denne periode, at Peder Vendelbo som drost og marsk tog direkte del i regeringsførelsen. Det er velkendt, at ikke blot de holstenske grever, men også danske stormænd som Peder Vendelbos regeringskolleger Lars Jonsen (Panter) og Ludvig Albertsen (Eberstein) kom i besiddelse af store panteforleninger, og

det er meget sandsynligt, at Peder Vendelbo har tilhørt denne kreds af kronens danske kreditorer.

Kristian Vendelbos deltagelse i politik

Adelsoprør mod kongemagten var ikke usædvanlige på denne tid. Den jyske adel gjorde oprør mod både Erik Menved og Kristoffer og gik 1351-53, 1357-59 og 1368-72 sammen med de holstenske grever og kongens nordtyske fjender i åben kamp mod Valdemar Atterdag. Oprørerne har formentlig opfattet deres handlinger som en lovlig fejde og hævdet deres fra folkevisen om Niels Ebbesen så bekendte ret til at opsigte deres troskabsed og vælge en anden herre. Men vi befinder os i midten af 1300-tallet i en brydningstid, hvor det adelige standpunkt ikke står uimodsagt. Der er ingen tvivl om, at kongemagten har betragtet oprørerne som landsforrædere og majestætsforbrydere, der har forbrudt deres liv og gods. Efter det andet oprør mod Valdemar Atterdag vedtages 1360 en landefred, der blandt andet bestemmer, at alle, som "med råd eller i dåd fører udenlandske herrer og mænd ind i riget... skal miste fred, gods og liv".²⁷ Efter det tredje oprør får Valdemar Atterdag 1375 pave Gregor 11. til at befale ærkebispens af Lund og biskopperne af Roskilde og Odense at retsforfølge personer, der "har vovet og vover at bryde den troskab", som de skyldte kong Valdemar, og "ubesindigt at gå imod de eder, som de har aflagt til nævnte konge".²⁸

Erik Ulsig har påpeget, at kong Kristoffer havde hovedparten af sine mænd imod sig. Men en lille gruppe stormænd valgte at følge Kristoffer og hans sønner hele den vanskelige vej igennem, og blandt disse var Peder Vendelbo.²⁹ På samme måde er sønnesønnen Kristian Vendelbo en af de få fremtrædende jyder, der hele tiden står på Valdemar Atterdags og dronning Margrethes side i deres opgør med den jyske adel. Kristian Vendelbos svigerfar Niels Bugge var en af lederne af

den jyske adelsopposition og blev 1359 dræbt under mistænkelige omstændigheder på tilbagerejsen fra et mislykket forsoningsmøde med kongen. Trods ægteskabet med Niels Bugges datter deltog Kristian Vendelbo ikke i de jyske adelsoprør, men var fra først til sidst loyal mod kongemagten.

Om Vendelbo-slægtens motiv til gennem flere generationer konsekvent at bakke kongemagten op, kan vi naturligvis kun gisne. Vælger vi at tillægge dem de ædleste motiver, kunne det skyldes en loyalitetsfølelse mod kongeslægten eller en opfattelse af, at en stærk kongemagt bedst gavnede rigets interesser. Tiltror vi dem mere egoistiske motiver, kunne det være en formodning om personlig vinding ved at være på kongens parti. I hvert fald kan der næppe herske tvivl om, at Vendelboerne profiterede økonomisk på deres støtte til kongemagten både som kreditorer og som kongelige administrato-
rer.

Efterhånden som de store pantebesiddelser var blevet indløst og riget generobret stump for stump, blev Valdemar Atterdags indenrigspolitik især koncentreret om at øge kronens godsbesiddelser. De kongelige godserhvervelser fandt dels sted som reduktion eller tilbageførelse til kronen af tidligere krongods, der på et tidspunkt var kommet i privat eje, og dels som nyindkøb af adelsgods. Godsovertagelserne blev gennemført ved en særegen blanding af rettergang, trusler, konfiskationer og regulære køb. Ikke overraskende stødte kongens bestræbelser på hård modstand fra adelens side, og det er sandsynligt, at både det andet og det tredje jyske adelsoprør var en reaktion på den hårdhændede godspolitik.

Den nye linie blev indledt efter danehoffet i Nyborg 1354, der fulgte efter det første jyske oprør, og tog for alvor fart, da det kongelige retterting 1355 foretog en rundrejse i Jylland, hvor ikke mindst kongens slagne modstandere måtte afstå betydelige godsmængder til kronen. I

disse sager spillede rettertinget en central rolle. Denne omrejsende kongelige domstol opstod i anden halvdel af 1200-tallet, men blev under Valdemar Atterdag effektiviseret under ledelse af en ny embedsmand, justitiaren, der opbevarede det nyligt indførte rettertingssegl. Under kampagnen i Jylland 1355 ser vi for første gang det kongelige retterting benyttet som forum for kronens godsovertagelser. Dette var i klar modstrid med den aftale, der var indgået på det netop overståede Danehof, at rettertinget ikke måtte dømme i første instans i godssager.

Da vi første gang møder Kristian Vendelbo 1363-64 er han allerede ridder og medlem af rigsrådet.³⁰ Han omtales 1369-70 som høvedsmand på Skanderborg, og senest 1377 er han blevet lensmand på Ålborghus, som han beholder til sin død 1401. På et tidspunkt har han tillige haft det vestjyske Ørum i Thy i forlening.³¹ Vendelbo-slægten blev bemærkelsesværdigt nok ikke ramt af de kongelige godserhvervelseskampagner, der fulgte efter hvert af de jyske adelsoprør, selv om Valdemar Atterdag i tre tilfælde overtog gods, der tidligere var blevet afhændet af Peder Vendelbo.³² Tværtimod var Kristian Vendelbo efter afslutningen på både det andet og det tredje oprør aktiv i retsopgøret på kongens side.³³ Vi finder ham som deltager på det jyske retterting 1367, og 1373 overdrages han på kongens vegne den anseelige hovedgård Diernæs i Thy og modtager modstandernes løfte om at genopbygge den nedbrudte kongsgård Ørum.

Kort efter Valdemar Atterdags død 1375 kom hans datter Margrethe, der var gift med den norske konge, til Sjælland og sikrede sig rigsrådets opbakning til valget af hendes mindreårige søn Oluf som dansk konge. Kristian Vendelbo beseglede som en af de få tilstedeværende jyder 1376 i Slagelse barnekongen Olufs håndfæstning. Både Valdemar Atterdag og dronning Margrethe havde deres politiske bagland på Sjælland, og Kristian Vendelbo og Jens

Andersen (Brok) var helt frem til slutningen af 1380'erne de eneste jyder i rigsrådet. Vi skal helt frem til slutningen af 1390'erne før det jyske islæt i rigsrådet bliver mere markant. I resten af sin levetid er Kristian Vendelbo en af dronning Margrethes mest erfarne rigsråder og nærmeste medarbejdere, der er til stede ved alle vigtige beslutninger.

Høvedsmand og dommer i Jylland

Valdemar Atterdags død udløste ikke overraskende en reaktion mod den hidtidige godspolitik, og i den følgende tid ser vi en række processer, hvor adelsgods, som i den foregående tid var kommet i kronens besiddelse, igen blev overdraget til de tidligere ejere. Umiddelbart efter kongens død skete disse tilbageførelser ved hjælp af særdomstole nedsat af rigsrådet. 1376-77 blev det omstridte gods i Jylland pådømt af særlige kommissioner under ledelse af biskoppen i det enkelte stift i overensstemmelse med aftaler, der var fastlagt i Olufs håndfæstning, mens disse sager i den østlige del af riget blev behandlet af det kongelige retterting.

I de følgende år var der ikke grundlag for at genoptage Valdemars offensive godspolitik. Som formynder for sin mindreårige søn var dronning Margrethe helt afhængig af det rigsråd, som havde støttet hende i tronkampen. Men i takt med at kronens økonomi bedredes, og Margrethe vandt en række inden- og udenrigspolitiske sejre, styrkedes både hendes personlige stilling og kongemagtens position betydeligt. Ved sønnens død 1387 blev hun valgt til regent i Danmark og Norge, og året efter indgik hun en aftale med de svenske stormænd, som førte til, at Margrethe også blev regent i Sverige. Med denne nyvundne styrke var kongemagten fra 1396 i stand til at gennemføre en ny politik. Ikke blot i Danmark, men også i Sverige og i mindre omfang i Norge, indledtes nu en omfattende reduktion af tidligere krongods kombineret med betydelige nyerhvervelser. Nyere detailstudier

af ejendomsfordelingen i forskellige egne af riget peger på, at det samlede krongods i Danmark som et resultat af Valdemar Atterdag og dronning Margrethes bestræbelser blev fordoblet fra Valdemarstidens 5 % af den samlede godsmasse til at udgøre 10 %.³⁴

Dronning Margrethe vidste, at en genoptagelse af faderens godspolitik ville støde på hård lokal modstand, og derfor styrkede hun sit retterting ved at udnævne to nye magtfulde embedsmænd. Med forordningen af 24.1.1396, som indvarsler den nye politik, introduceres for første gang en jysk landsdommer.³⁵ Fra århundredets begyndelse havde der i tilknytning til landstinget i Viborg været en landstingshører, der forestod tingets arbejde. Denne ret underordnede stilling blev normalt beklædt af en borger eller en lavadelsmand. Nu hæves det sociale niveau imidlertid betragteligt, idet den nye landsdommer er den højadelige ridder og rigsråd Jens Nielsen (Løvenbalk) til Avnsbjerg. Han er fra starten tiltænkt en ledende rolle på det kongelige retterting, når det opererer i Jylland, og det er da også i forbindelse med rettertinget, at vi først og fremmest møder ham. Som en konsekvens af denne prioritering bliver en landstingshører fortsat udnævnt og virker som daglig leder af landstingets arbejde. Jens Nielsen får i øvrigt en lang karriere som landsdommer, idet han optræder i embe-

det for sidste gang i 1426 i den ærværdige alder af 82 år.³⁶

Foruden en jysk landsdommer udnævner dronning Margrethe med forordningen af 1396 Kristian Vendelbo til "høvedsmand og dommer på kongens vegne i Jylland". Et embede som "høvedsmand og dommer" over en enkelt landsdel kendes hverken fra tidligere eller senere perioder. Derimod er titlen som høvedsmand over et større landområde end lenet eller borgen ikke ganske ukendt. Valdemar Atterdags drost Klaus Limbek kaldes under krigen på Sjælland 1344 "høvedsmand på Sjælland", og Henning Podebusk besegler under Valdemar Atterdags udenlandsrejse Stralsund-freden som "Danmarks riges høvedsmand". I begge tilfælde bruges titlen dog i en ekstraordinær situation, hvor krig og ufred truer riget. I fredstider er den nærmeste parallel til det nye embede gældkeren, der indtil begyndelsen af 1380'erne bestyrede Skåne på kongens vegne. Det er ellers karakteristisk for dronning Margrethes regeringsførelse, at hun centraliserede magten ved at nedlægge de gamle rigsembeder drost, marsk og gældker, men i dette tilfælde gør hun det modsatte og opretter et nyt regionalt embede. Forklaringen er sikkert, at dronning Margrethe i disse år især havde opmærksomheden henledt på forholdene i Sverige og i Østersø-området. Hun var konstant på farten, men opholdt

Peder og Kristian Vendelbos segl. Peders segl har indskriften S' PETRI WENDELBO. Kristians segl har indskriften S' CRIS[TER]NI WENDELBO MILITIS. Begge segl viser et hoved i det udelte skjold. I Peders segl vises hovedet i profil med bånd om håret, i Kristians segl vises hovedet en face. Det er usædvanligt, da man normalt ville forvente, at to så nært beslægtede familiedlemmer førte nøjagtig samme våben. Kilde: Danske adelige Sigiller, nr 211 og 673.

sig især på Sjælland og i Skåne og i Sverige, som hun besøgte halve og hele år ad gangen. Det er derfor forståeligt, at hun har ønsket at styrke sin position i Jylland, hvor hun sjældnere kom, ved at uddelegere det overordnede ansvar for landsdelen til en af sine ældste og mægtigste rigsråder og lensmænd. Titlen kendes kun fra selve forordningen, og den tidligere forskning har ikke forsøgt at spore den videre frem. En undersøgelse af de tilstedeværende på rettertinget viser imidlertid, at Kristian Vendelbo lige til sin død som den eneste ud over landsdommeren og justitiaren deltager overalt i Jylland hver eneste gang, rettertinget besøger denne landsdel. Selv om Kristian Vendelbos titel aldrig benyttes i de bevarede breve, kan der ikke være tvivl om, at hans tilstedeværelse på retterting over hele Jylland i perioden 1396-1400 har forbindelse med hans embede som "landshøvedsmand". Han kendes sidste gang i live på rettertinget i Århus d. 12.7.1400 og er formentlig død kort før d. 9.6.1401, hvor hans enke skøder gods til dronningen.³⁷

Kristian Vendelbo afløses som lensmand på Ålborghus af rigsråden Mogens Munk,³⁸ og jeg mener, at han er blevet afløst som "landshøvedsmand" af Peder Nielsen (Gyldenstjerne) til Ågård, da denne d. 19.7.1401 besegler et brev, hvori han kalder sig selv "høvedsmand i Nørrejyland". Dagen efter bevidner borgmestre og rådmænd i Randers, at en borger i Randers var skikket for dronning Margrethe, Peder Nielsen af Ågård, høvedsmand i Nørrejyland, og Jens Nielsen af Avnsbjerg, landsdommer i Nørrejyland.³⁹ Den unikke titel "høvedsmand i Nørrejyland" kendes ikke fra andre kilder, men jeg mener ikke, at der kan være tale om andre embeder end det i forordningen af 1396 oprettede embede som "høvedsmand og dommer i Jylland". Peder Nielsen bliver senest 1404 høvedsmand på Riberhus, og kan teoretisk set godt have haft et andet len før Ribe, men der er ingen grund til at formode, at han 1401

skulle tituleres ved "et eller andet ubestemt len et sted i Nørrejyland".⁴⁰ Titlen "høvedsmand i Nørrejyland" giver kun mening, hvis den tolkes sådan, at Peder Nielsen har afløst den gamle Kristian Vendelbo. Selv om Peder Nielsen ligesom sin forgænger ikke benytter titlen i den kommende tid, er det tydeligt, at han endnu 1406 indtager en særstilling i Jylland. Under rettertingets rejse dette år er Peder Nielsen, landsdommeren og justitiaren de eneste tre, der er til stede på retterting overalt i landsdelens forskellige stifter. Kristian Vendelbo og efter ham Peder Nielsen (Gyldenstjerne) har øjensynligt i Jylland beklædt en post, der minder om det nedlagte gældkerembede i Skåne

Udnævnelsen af Peder Nielsen (Gyldenstjerne) til jysk "landshøvedsmand" er ikke blot et udtryk for et generationsskifte, men besegler også en politisk alliance mellem Gyldenstjerne-slægten og kongemagten, som har været under opbygning i flere år. Gyldenstjerneerne var en af de ledende oprørsslægter under Valdemar Atterdag og i det hele taget en af de mægtigste slægter ikke blot i Han herred og Vendsyssel, men i hele Nørrejyland. Peder Vendelbos dattersøn Niels Eriksen (Gyldenstjerne) tilsluttede sig som en af de første oprørsledere den nye kongemagt, da han allerede i august 1376 besøgte dronning Margrethe i Korsør.⁴¹ I de følgende år ses dog ingen nærmere kontakt mellem kongemagten og Gyldenstjerne-slægten, men fra 1390'erne optræder slægtens nye overhoved, Niels Eriksens ældste søn Peder Nielsen til Ågård oftere og oftere i en landspolitisk sammenhæng. 1395 er han til stede ved traktaterne i Lindholm og Helsingborg, 1396 er han medlem af rettertingskommissionen for Børglum stift, og 1397 er han til stede under unionsforhandlingerne i Kalmar, hvor han slås til ridder og besegler kroningsbrevet.⁴² Hans betydelige position ved denne lejlighed fremgår af, at Peder Nielsen som den eneste uden for dronning-

Arkitekten Herman Storck (1839-1922) udgav 1910 "Dansk Våbenbog" med tegninger af alle danske adelsvåben. For de ældste og tidligt uddøde slægters vedkommende er der i flere tilfælde tale om en tolkning snarere end en præcis gengivelse på baggrund af de gamle segl. Dette gælder også for Vendelboernes slægtsvåben, der i Storcks tegning og alle nutidige opslagsværker angives som et morianshoved. Læseren kan selv vurdere rimeligheden af denne tolkning ved at sammenligne med Peder Vendelbos segl. Hvad ligner ansigtet mest? Et negerhoved eller for eksempel en romersk kejser? Kilde: Danmarks Adels Aarbog 1935.

gens helt snævre kreds af håndgangne mænd også besegler unionsbrevet.⁴³ Senest året efter, hvor han besegler fredsslutningen i København, er Peder Nielsen blevet medlem af rigsrådet.⁴⁴ Peder Niensens lillebror, den unge Erik Nielsen, som på det tidspunkt har været i tyverne, er i 1400-tallets første årti gået mere direkte i dronning Margrethes tjeneste og findes i dronningens personlige følge overalt i riget.⁴⁵ Da dronning Margrethe 1401 kommer til Jylland i anledning af Kristian Vendelbos død, giver Peder Nielsen officielt afkald på alle krav på Lunholm ved Skagen og skøder sin andel af Brøndum i Slet herred til kronen.⁴⁶ Det er umiddelbart efter disse godsafståelser, at han benytter titlen "høvedsmand i Nørrejylland". Peder Nielsen er som nævnt høvedsmand på det vigtige Riberhus 1404 og er 1406 en

ledende kraft i dronning Margrethes rettertingskampagne, men er allerede død 1409. Hans brødre og efterkommere bevarer dog den tætte kontakt til kongemagten og er i høj grad med til at præge århundredets politik. Erik Nielsen efterfølger broderen som lensmand i Ribe og er under opgøret mellem Erik af Pommern og rigsråderne 1436-39 næsten til det sidste på kongens side.

Kristian Vendelbos embedsførelse

Hvad enten kronens lokale repræsentant var en kongeligt udnævnt slotshøvedsmand eller en privat panteherre, har han næppe haft mange officielle embedsmænd til sin rådighed. Ganske vist nævnes allerede i Jyske Lov, at ombudsmanden kan ansætte en lokal bonde som sin stedfortræder i herredet, men endnu i 1300-tallet fandtes en herredsfoged langt fra i alle herreder. Det er umuligt at udtale sig om forekomsten af herredsfogeder før skriftlige herredstingsvidner bliver almindelige i midten af 1300-tallet. På dette tidspunkt ses nogle store regionale forskelle, hvor herredsfogeder er udnævnt overalt i Skåne, men forekommer meget sporadisk i andre dele af riget. Generelt bliver embedet mere og mere udbredt i løbet af 1300-tallet, men i Jylland forekommer herredsfogeder så godt som slet ikke, før de med et slag bliver indført i begyndelsen af Erik af Pommerns enestyre efter 1412 med en pludselighed, der næsten må forudsætte et kongeligt initiativ. Især i de tilfælde, hvor lensmanden var en højadelig godsejer med et len i geografisk nærhed af sine private besiddelser, har de lokale embedsmænd sikkert i vid udstrækning bestået af lensmandens private fogeder, og der har sandsynligvis været en kraftig sammenblanding af lensmandens private forretninger og offentlige forvaltning. Et par senere retssager samt de begivenheder, der fulgte umiddelbart efter Kristian Vendelbos død, synes at bekræfte denne hypotese.

En retssag fra Vendelbo sysselting 1418 omhandler således gods, som Kristian

Vendelbo voldeligt havde bemægtiget sig, og som offerets arvinger nu forsøger at vinde tilbage. Man får indtryk af, at arvingerne ikke er helt sikre på, om Kristian Vendelbo handlede "på herskabs vegne eller på sine egne vegne".⁴⁷ At en sådan voldelig fremfærd ikke var et enkeltstående tilfælde, bevidner en anden godsstrid fra 1424.⁴⁸ Vi er denne gang på Hardbo sysselting, hvor de forurettede arvinger fører bevis for, at Kristian Vendelbos overtagelse af borgen Fjandhus var juridisk tvivlsom, og at godset siden var fastholdt med vold og urette trods arvingernes protester. Fjandhus var vistnok en af de private borge, som dronning Margrethe lod nedbryde, og Kristian Vendelbo lagde godset til sin hovedgård Vosborg. Den oprindelige ejer Bo Høg var en af taberne i godskampen. Han var svoger til oprørslederen Niels Esgeesen (Lange), og foruden hustruens arvegods Fjandhus måtte han 1367 overlade kronen sin hovedgård Ørum, som Kristian Vendelbo siden bestyrede på kongens vegne.

Hvor den ovennævnte konfiskation kan begrundes i ejerens (eller hans families) forbrydelse mod kronen, fremstår den følgende sag som rent røvereri. Af en retssag fra 1418 fremgår, at Kristian Vendelbos foged på Ørum bortførte Jens Langdal fra hans gård Årup og førte ham til Ørum. Hr. Kristian kom til stede og befriede fangen, men overlod ham derefter til sin foged på Søborg i Hillerslev herred. Denne førte Jens Langdal (ubundet) til sysseltinget, hvor han tvang ham til at afstå Årup for 200 mark, som han imidlertid aldrig fik.⁴⁹ Det i denne sammenhæng interessante ved sagen er, at da arvingerne nu forsøger at vinde gården tilbage, er deres modpart Niels Strangesen (Bild), der er lensmand på Hillerslev og Ørum. Mon ikke besiddelsen af Årup er vandret fra fogeden på Søborg til hans herre Kristian Vendelbo og derfra til Kristians efterfølger som lensmand?

Da Kristian Vendelbo døde i sommeren 1401 rejste dronning Margrethe straks til

Vendsyssel. Ikke blot for at tage en sidste afsked med sin gamle forbundsfælle, men også for at kræve sin del af arven efter ham. Kristian Vendelbo var som landshøvedsmand, lensmand og i det hele taget som kongemagtens vigtigste støtte i det nordjyske gennem flere generationer så involveret i kronens anliggender, at det må have været nødvendigt med et større udredningsarbejde efter hans død.

Vi kender andre eksempler på en lignende reaktion fra dronningens side. Da landets rigeste godsejer og lensmand Abraham Brodersen under krigen i Sønderjylland 1410 var blevet henrettet af kongen på grund af brud på en indgået landefred, indfandt dronning Margrethe sig kort efter på hans lensslot Varberg, hvor hun lod foretage en inventering af beholdningen af kontanter og sølvtøj.⁵⁰ Ganske vist havde hr. Abraham ved sin forbrydelse forbrudt sit gods til kronen, men også da rigsråden og lensmanden Mogens Munk var faldet i krigen i Sønderjylland 1410, ilede dronningen til hans lensslot Bygholm og derpå til hans hovedgård Boller for at komme arvingerne i forkøbet. Hun bemægtigede sig både penge og gods, som efterfølgende blev delvist overdraget til arvingerne ved et stort møde på Bygholm.⁵¹ Endelig kan nævnes retssagen efter biskop i Århus Bo Mogensen Langs død 1424. Bo Mogensen havde samtidig med sit gejstlige virke været kongelig lensmand på Skanderborg og Bygholm, og hans efterfølger i bispesædet, hans arvinger og kronen måtte gennem en større retssag for at udrede, hvad Bo Mogensen havde foretaget sig som privat person, som lensmand og som biskop.⁵²

En lignende arvedeling må næsten nødvendigvis have fundet sted efter Kristian Vendelbos død. I den følgende tid ses da også en række godsoverdragelser til dronningen, der dårligt kan opfattes som andet end en bodeling mellem kronen og arvingerne. Først og fremmest overdrager enken og de tre svigersønner Kristian

Vendelbos embedsgods til dronning Margrethe. Det drejer sig om Ålborg len og om Korup i Hellum herred, som Kristian Vendelbo angiveligt havde som len af kong Valdemar.⁵³ Peder Vendelbo havde vundet Korup ved en større retssag 1343-44. Hvis brevets oplysninger står til troende, må kongen på et tidspunkt have overtaget Korup, måske ved Peder Vendelbos død, og derefter forlenet Kristian Vendelbo med godset. Desuden skøder arvingerne alle de breve, som de eller deres forældre har haft af nogen konger eller dronninger eller endnu har af nogen kronens len eller gods, slot eller andet, til dronningen.⁵⁴

Derudover overtager kronen noget Vendelbo-gods, der tidligere tilhørte modstandere af kongemagten. En meget stor del af det jyske gods, som kronen i disse år erhvervede, kan spores tilbage til de gamle oprørere og deres efterkommere. Trods det nære slægtskab med Niels Bugge, hvis dattersøn Johan Skarpenberg bliver berøvet det meste af sit gods, slipper Vendelboerne forbløffende billigt. Elene Nielsdatter og hendes tre svigersønner kan nøjes med at overlade dronningen hovedgården Lunholm, der var blevet opført i nærheden af Skagen af Kristian Vendelbo på en grund, som havde tilhørt svigerfaderen. Desuden overtager dronning Margrethe Poul Globs tidligere hovedgård Brøndum i Slet herred, som Kristian Vendelbo havde købt en del af 1397.⁵⁵ Elene og svigersønnerne tilskøder ikke blot dronningen al deres ret til Brøndum, men også til Poul Globs øvrige gods overalt i riget.⁵⁶ Poul Glob var en anden af de gamle oprørsledere, hvis gods i de kommende år bliver fuldstændig overtaget af kronen.

Endelig tilskødes dronning Margrethe andet Vendelbo-gods, der ikke har forbindelse til de gamle oprørsslægter. Det drejer sig om Lundergård ved Hjørring og om "herr Vendelbos gård" i Randers.⁵⁷ Måske har dronningen ved samme lejlighed overtaget Kristian Vendelbos pantegods Odgård i Middelsom herred og Gedstedgård i Rinds herred, som hun får endeligt

skøde på fra de oprindelige ejere 1406 og 1408.⁵⁸

Herudover bliver Vendelbo-slægten ikke ramt af dronning Margrethes store godserhvervelseskampagner, der ruller hen over landet mellem 1396 og 1408. Som trofaste kongelige støtter og administratører igennem flere generationer behøvede Vendelboerne ikke at frygte for kongemagtens hævn. I en tid, hvor den kongelige lokaladministration var helt afhængig af adelens villighed til at tjene kronen, har Vendelbo-slægten sikkert forstået at profitere af deres kongetjeneste, men det ser ud til, at slægten og kronen ved Kristian Vendelbos død fik gjort regnskabet op en gang for alle.

Henrik Lerdam

¹ Denne artikel er hverken stedet til at udrede Vendelbo-slægtens dunkelt oplyste genealogi, der ikke bliver mindre kompliceret af det forhold, at Danmarks Adels Aarbogs slægtsgenemgange indeholder adskillige fejl og tvivlsomme konstruktioner, eller foretage en analyse af Vendelbo-slægtens mange godstransaktioner.

² *Diplomatarium Danicum* (herefter forkortet DD) 3 r 2 nr 336, Danske Adelige Brevkister s. 13. Jeg følger her den tolkning af skiftet, der fremlægges af Marianne Antoniewitz: *Vallø gods*, København 1976. Ludvig Albertsen (Eberstein) er ikke identisk med, men en nevø af den nedenfor omtalte marsk af samme navn.

³ DD 2 r 10 nr 104.

⁴ DD 3 r 3 nr 126.

⁵ Poul Enemark: "Peder Nielsen Gyldenstjerne til Ågård og hans sønner", *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, s. 151.

⁶ *Danske Atlas*, København 1769, bd. 5,2 s. 867.

⁷ *Danmarks Adels Aarbog* 1935, s. 109.

⁸ Jørgen Mejdahl: "Niels Vendelbos signet på marken ved Østerlund i Idom", *Hardsyssels Årbog*, 1987, s. 39-44.

⁹ DD 2 r 7 nr 313, 382, 437, 2 r 8 nr 52.

¹⁰ DD 2 r 9 nr 5, 119, 120, 121, 153-54, 210.

¹¹ DD 2 r 10 nr 13.

¹² DD 2 r 10 nr 243, 304.

¹³ Erik Ulsig: "Valdemar Atterdags mænd", *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, s. 259.

16 Henrik Lerdam

- ¹⁴ DD 3 r 1 nr 47, 48.
- ¹⁵ DD 3 r 1 nr 129, 132, 137-138, 140, 171, 175-176, 186, 343, 386, 3 r 2 nr 43.
- ¹⁶ DD 2 r 10 nr 104, 3 r 1 nr 174.
- ¹⁷ Den danske rigslovgivning indtil 1400 (herefter forkortet DRL-1400), Kbh. 1971, nr 35.
- ¹⁸ Henrik Lerdam: Danske len og lensmænd, Kbh. 1996, s. 14-16.
- ¹⁹ Danske Magazin 4 r 2 side 146-147.
- ²⁰ Danmarks Riges Breve 3 r 1 nr 330.
- ²¹ DD 3 r 1 nr 10, 39. Ivan og Markvard Rostrup var formentlig brødre, jf. Danmarks Adels Aarbog 1912.
- ²² DD 3 r 9 nr 21.
- ²³ DD 3 r 4 nr 239.
- ²⁴ Repertorium Diplomaticum 1 rk (herefter forkortet Rep), nr 5128.
- ²⁵ DD 3 r 3 nr 126.
- ²⁶ DD 3 r 4 nr 245.
- ²⁷ DD/Danmarks Riges Breve 3 r 5 nr 325.
- ²⁸ DD/Danmarks Riges Breve 3 r 9 nr 496.
- ²⁹ Se note 13.
- ³⁰ DD 3 r 6 nr 322, 3 r 7 nr 40.
- ³¹ Skanderborg: DD 3 r 8 nr 369, 371, 372, 453, 457; Ålborghus: DD 4 r 1 nr 295, DRL-1400 nr 35, Molbech og Petersen: Udvalg af hidtil utrykte Danske Diplomer (herefter forkortet MP), Kbh. 1858, nr 84; Ørum: Rep 5714. Ørum bliver på et tidspunkt et selvstændigt hovedlen, men har måske i første omgang ligget til Ålborghus.
- ³² DD 3 r 4 nr 245, 265, 267, 3 r 7 nr 237.
- ³³ DD 3 r 8 nr 25, 26, 3 r 9 nr 280, 281, 282.
- ³⁴ Porskrog Rasmussen: "Kronens gods", Danmark i senmiddelalderen, Århus 1994, s. 69-87.
- ³⁵ DRL-1400, nr 35.
- ³⁶ Rep 6256. Han er efter eget udsagn 80 år i 1424 (Scriptores Rerum Danicarum, VII, s. 413).
- ³⁷ MP nr 77.
- ³⁸ Høvedsmand: MP 88, Rigsråd fra 1398: DD 4 r 6 nr 624.
- ³⁹ MP 85 og 86.
- ⁴⁰ Høvedsmand i Ribe 1404-06: MP 126, 184.
- ⁴¹ DD 4 r 1 nr 68.
- ⁴² DD 4 r 5 nr 384, 432, 4 r 6 nr 59, 344.
- ⁴³ DD 4 r 6 nr 345.
- ⁴⁴ DD 4 r 6 nr 624, 637.
- ⁴⁵ Enemark 1985 (se note 5), s. 150 anslår hans fødselsår til 1375-79.
- ⁴⁶ MP 78, 79.
- ⁴⁷ Rep 5706.
- ⁴⁸ O. Nielsen: "Borgen Fjandhus i Søndernisum Sogn", Saml. til jysk Historie VII, s. 257-70.
- ⁴⁹ H. Matzen: Den danske panterets historie, 1869, s. 223.
- ⁵⁰ H. Bruun: "Abraham Brodersen", Historisk Tidsskrift 11. Rk 3, 1950, s. 119.
- ⁵¹ Rep 6786.
- ⁵² Danske Magazin, 4 r 1 side 354ff.
- ⁵³ MP 84.
- ⁵⁴ Ældste danske Archivregistraturer, I s. 3.
- ⁵⁵ MP 77 (arven efter Niels Bugge fremgår af DD 4 r 5 nr 284). DD 4 r 6 nr 312.
- ⁵⁶ MP 80.
- ⁵⁷ MP 83, 85.
- ⁵⁸ Odgård: Rep 4782, jf. DD 3 r 6 nr 322. Gedsted: MP 234, 237, jf. MP 49, 53.

Menneskelighed og menneske-lighed

Neandertalernes skiftende image

Neandertalerne har en særstatus blandt forhistoriske mennesketyper. Udover at de opfattes som indbegrebet af den primitive huleboer, er de både med hensyn til antallet af fossilfund og mængden af faglitteratur enestående inden for videnskaben om menneskets udvikling - palæoantropologien. Alligevel hersker der ikke enighed om fortolkningen af Neandertalerne – hverken om deres anatomi eller deres kultur og slet ikke om deres slægtskabsforhold til det moderne menneske. Denne uenighed ses heller ikke kun i nutidens konkurrerende antropologiske teorier, den har også udviklet sig med tiden. Denne artikel skal give et rids over udviklingen i synet på Neandertalerne – både internationalt og videnskabsinternt og ikke mindst i de danske populære medier.

Af Anne Katrine Gjerløff, cand.mag., ph.d-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Ordet Neandertaler vækker billeder til live af skindklædte, behårede, køllesvingende, primitive abemennesker. Ordet Neandertal implicerer noget gammeldags, utidsvarende og gennemført uintelligent. Med disse betydninger af ordet Neandertal er det tydeligt, at Neandertal-mennesket har et imageproblem, der kun overgås af dinosaurerne, som på tilsvarende vis symboliserer noget uddødt, primitivt og ude af stand til at udvikle sig.

Oprindeligt var ordet Neander blot en latinisering af den tyske digter Neumanns efternavn. Efter ham opkaldtes en dal nær Düsseldorf: Neanderdalen – Neandertal (staves Neanderthal før den tyske stavereform i 1904). I Feldhofergrotten i denne dal fandt man i 1856 de første anerkendte fossile knogler af den type stenaldermenneske, der i 1864 fik det latinske navn *Homo neanderthalensis* – Neandertal-mennesket. Flere fund fulgte, og det blev i 1800-tallets sidste og 1900-tallets første årtier klart for de fleste antropologer, at man her stod med en uddød menneskestype fra midten af den ældste stenalder. Typen kendes nu fra Europa og Mellemøsten og formodes at have eksisteret i tidsrummet 230.000-30.000 år siden. Nyere fund ved Atapuerca i Spanien af mulige Neandertal-forfædre forlænger

muligvis dette tidsrum bagud med op til 200.000 år.

At Neandertalerne var den første forhistoriske menneskestype, der blev opdaget – og at dette skete i Europa – har givet typen en særstatus i palæoantropologien, der ikke formindskes af, at Neandertalerne er dén uddøde menneskestype, der findes flest eksemplarer af og levn fra. Neandertalernes særstatus har udmøntet sig i en litteratur så omfattende, at man fristes til at tale om en Neandertal-industri.¹ Antallet af både brede værker og små specialartikler er simpelthen imponerende, og mængden af populære fremstillinger, avisartikler og skønlitteratur viser desuden, at emnet nyder stor popularitet blandt ikke-fagfolk.²

Tolkningerne af de første Neandertalfund led under manglen på sammenligningsgrundlag – man kendte ikke til andre former for fortidsmennesker og havde derfor ikke mulighed for at vurdere, hvor på en hypotetisk nedstammingslinie Neandertalerne skulle anbringes. Hvis man anerkendte ideen om, at mennesket nedstammede fra en fjern abeliggnende forfader, kunne Neandertalerne passende anbringes midt imellem de to yderpunkter – altså et abemenneske, og i beskrivelser af Neandertalernes knogler omtales de typiske ana-

Figur 1. Tegningen fra 1909 af en neandertaler passer på Boules fortolkning af “den gamle mand” fra La-Chapelle-aux-Saint (se figur 3, s. 25). Rekonstruktionen blev gengivet i en række europæiske aviser - også i Danmark - og viser neandertaleren som et abemenneske; med højede ben, behåring og fremspringende underansigt. Der er ingen tegn på beklædning eller ild, og redskaberne er de mest primitive - en kølle og en sten. Illustration fra C. Stringer & C. Gamble, *In Search of the Neanderthals*, 1993, s. 18.

tomiske træk som store øjenbrynsbuer, flad pande og buede lemmeknogler som abelignende. De fleste tolkninger af fundene anerkendte dog ikke ideen om nutidsmenneskets nedstamning fra aberne – og slet ikke via Neandertalerne. Den tyske anatom Virchow var den mest fremtrædende fortaler for det meget udbredte synspunkt, at Neandertalfundene var skeletrester af sygeligt misdannede, men i øvrigt moderne mennesker. Der er ikke grænser for den fantasifuldhed, der blev lagt for dagen i (bort)-

forklaringer af Neandertal-fundets anatomiske særheder, men prisen går nok til den tyske professor von Mayer, der i 1864 foreslog, at skelettet stammede fra en mongolsk kosak, der – hårdt såret under et slag i 1814 – var kravlet ind i hulen for at dø i fred. Den megen ridning skulle da have forårsaget individets hjulbenede indtryk. Skelettets ejer havde desuden lidt af en knoglesygdom, og de uudholdelige smerter deraf skulle have resulteret i overdrevet panderynken og dermed fortykkede øjenbrynsbuer.³

Da flere europæiske fund kom til, blev det umuligt at afvise dem alle som rester af enkelte misfostre – det er trods alt begrænset, hvor mange syge kosakker der tilfældigvis skulle have fundet vej til europæiske huler. Men selvom fundene nu antydede, at der var tale om en homogen forhistorisk menneskegruppe, var det stadig muligt at afvise Neandertalerne fra en plads i menneskets udvikling ved at se dem som en uddød sidegren på stamtræet.

I 1890'erne blev rester af endnu ældre og mere abelignende menneskefossiler fundet på Java. Denne type blev først kaldt *Pithecanthropus*, men skulle senere blive kendt som *Homo erectus*. I sammenligning med Java-manden var Neandertaleren langt mere menneske end abe, men selvom nogle forskere advokerede for en udviklingslinie fra abe til *Pithecanthropus* til Neandertaler til moderne menneske, så opfattede de fleste stadig Neandertaleren som en uddød og primitiv sidegren.

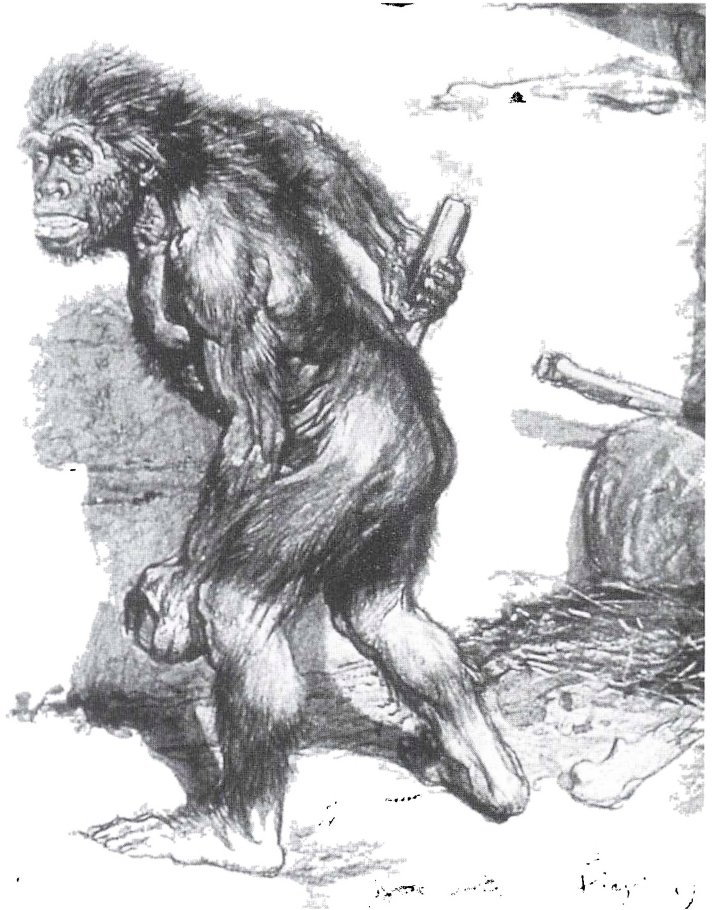
De fleste forskere støttede op til midten af 1900-tallet tanken om, at det moderne menneske var udviklet til sin nuværende form for flere millioner år siden, og at de fleste fund af „abemennesker“ stammede fra parallelle grene på stamtræet – naturens fejltagelser, stamtræets vildskud. Uheldigvis blev denne Præ-sapiens-teori til en vis grad støttet af fundet af Piltdown-manden fra 1913. Fundet havde et meget menneskelignende hjernekasse og en abelignende kæbe – hvilket støttede en anden gængs opfattelse: at det var hjernen, og dermed

intelligensen – det moderne menneskes adelstegn - der havde ført an i udviklingen.⁴ I 1953 viste det sig vha. kemiske analyser, at Piltdown-fundet var et falsum, sammen sat – uvist af hvem – af fossile anatomisk moderne kraniedele og en recent abekæbe, hvor tændene var filet og farvet for at få dem til at se gamle og slidte ud.⁵

En central fortaler for Præ-sapiens-teorien var franskmænden Marcellin Boule, hvis bog *Les Hommes Fossiles* fik stor betydning for synet på Neandertalerne langt op i 1900-tallet. I 1911 beskrev Boule indgående fundet af et Neandertalskelet fra den franske lokalitet La Chapelle-aux-Saints, og han konkluderede, at manden havde haft en abeagtig ludende gang med bøjede knæ, og at hans storetæer havde været lange og afvigende fra de andre tæer – et træk der klart viste hen imod menneskeabernes firhændighed. Ligeledes blev kraniet beskrevet som liggende mellem menneskeabers og nutidsmenneskers.⁶ Ud fra Boules beskrivelser skabtes et billede af Neandertaleren som blev gengivet i mange europæiske tidsskrifter og aviser.⁷ Billedet (se figur 1) viser en abeagtig, behåret huleboer – komplet med kølle. At Boules rekonstruktion dog ikke stod uimodsagt i

hans samtid viser bla. figur 2, hvor Neandertaleren er betydeligt mere menneskelignende. Boule er i flere videnskabs-historiske undersøgelser blevet udnævnt til en skurk, der gengav et forvansket indtryk af Neandertalerne, men hans beskrivelser var ganske typiske for perioden og adskiller sig såmænd heller ikke synderligt fra mange beskrivelser fra de sidste årtier.

En anden tendens til at se Neandertaleren som et vildskud skyldtes en opfattelse af menneskeracerne, som man i dag ville opfatte som lodret racistisk. Man mente at de forskellige racer havde mere eller mindre primitive kulturer, og var mere eller mindre intellektuelt disponeret. Ligeledes opfattedes det som naturligt, og ofte ligefrem ønskværdigt, at de primitiveste racer uddøde ved mødet med mere civiliserede mennesker. Neandertalerne var således blot en forhistorisk manifestation af dette prin-

Figur 2. Denne opfattelse af Neandertaleren fra 1911 viser i sammenligning med figur 1, hvor forskelligt syn på Neandertaleren palæoantropologerne havde i starten af 1900-tallet. Tegningen var godkendt af den engelske anatom Arthur Keith, som dog nok har gjort Neandertaleren lidt for sofistikeret: der er ikke fundet sikre spor efter smykker eller ornamentik sammen med neandertalfossiler. Illustration fra C. Stringer & C. Gamble, *In Search of the Neanderthals*, 1993, s. 18.

cip: en race der var for primitiv til at overleve. Sammenligninger mellem Neandertalerne og australske aboriginals og den tasmanske urbefolkning illustrerede dette. En endnu mere yderligtgående racistisk teori fremførtes af tyskeren Hermann Klaatsch. Han mente, at Neandertaleren skulle opfattes som mellemstadiet mellem gorillaen og afrikanske negre, som følgelig befandt sig på et mindre-end-menneskeligt stadium – modsat hvide og asiater, der via *Homo erectus* var udviklet fra orangutangene.⁸ Klaatschs teorier var ikke videre udbredte, men er trods deres ekstremitet typiske for tidens racetænkning og dens indflydelse på synet på Neandertalerne.

Teorier om det moderne menneskes oprindelse

Fra 1940'erne og frem til 1960'erne finpudsedes den tanke der i dag kaldes Multiregionalisme.⁹ Den går i korte træk ud på, at alle moderne mennesker er udviklet fra lokale populationer af *Homo erectus* via et Neandertal-stadium. Fortalerne for denne teori mener at kunne se overgangsformer mellem *Homo erectus* og Neandertalere og mellem Neandertalere og *Homo sapiens* i både Afrika, Asien og Europa (Amerika koloniseres først af anatomisk moderne mennesker langt senere).

Problemet med den multiregionale teori er, at den kan få ubehagelige racistiske implikationer, hvis man tager den bogstaveligt. Man kan således argumentere for, at de forskellige menneskeracer har kvalitativt varierende grad af udvikling, og at raceforskelle er meget gamle og iboende – at racer ikke er ubetydelige anatomiske varianter, men snarere væsensforskellige mennesketyper. De fleste moderne tilhængere af teorien argumenterer dog med, at konstant kontakt og krydsning (geneflow) mellem populationer har sikret, at alle mennesker er ens – men samtidig mener de, at racekarakteristika netop skyldes den regionale opdeling, og at der f.eks. kan ses træk, der er typiske for moderne asiater allerede i de 1 million år gamle asiatiske *Homo erectus*-

skeletter.

Kritikere af Multiregionalismen mener, at det anatomisk moderne menneske kun opstod én gang på ét sted og siden bredte sig til resten af verden. Hvor oprindelsesstedet har mentes at være har vekslet meget i den antropologiske teori – med Neandertalfundet udpegedes Europa som stedet, med fund i 1920'erne af Peking-mennesket skiftede forkærligheden til Asien, og med stadig flere fund af den endnu ældre mennesketype *Australopithecus* i Afrika fra 1930'erne skiftede fokus langsomt dertil. I dag er de fleste enige om, at de ældste mennesketyper opstod i Afrika, men man er uenige om, hvornår og på hvilket udviklingsstrin de spredtes til resten af verden.

Multiregionalisternes modstandere fik fra 1980'erne et nyt argument. Molekylærbiologien udviklede en teori om, at alle nulevende mennesker stammede fra en lille gruppe anatomisk moderne afrikanere, som på et relativt sent tidspunkt befolkede resten af verden, hvorved de lokale befolkninger af Neandertalere og *Homo erectus*-efterkommere forsvandt uden at bidrage til den nulevende menneskehed. Denne teori kendes som Eva-teorien eller Out-of-Africa-2-teorien (hvor Out-of-Africa-1 er *Homo erectus*'s spredning).¹⁰

Eva-teoriens bedste argument er dog ikke de molekylærbiologiske resultater, men de mange arkæologiske tegn på samtidighed mellem Neandertalere og anatomisk moderne mennesker – hvorved de sidste dårligt kan nedstamme fra de første. Der findes ingen arkæologiske fund, der tyder på at der eksisterede Neandertalere efter for 28.000 år siden, men de første tegn på tilstedeværelse af anatomisk moderne mennesker ses i Afrika for ca. 100.000 år siden og fra ca. 40.000 år siden i Europa. Der har altså været en op til 10.000 årig periode med sameksistens mellem to forskellige og relativt moderne mennesketyper i Europa, og denne omstændighed har i meget høj grad appelleret til både videnskabelig og litterær fantasi.

Det er tydeligt, at de to teorier har en

ganske forskellig opfattelse af, hvor Neandertalerne skal placeres i forhold til nutidens mennesker. Det interessante er, at det er det samme fossilmateriale, forskerne har til rådighed: hvor en Multiregionalist ser en overgangsform, ser en Eva-tilhænger måske blot en sidegren eller søsterart. Denne subjektive opfattelse af fossilerne gør det meget svært at sige, hvilken lejr der har mest ret – deres observationer er naturligvis farvet af deres teoretiske udgangspunkt.

Et andet problem, der ligger i den manglende enighed om Neandertalernes placering i stamtræet, er bogstaveligt talt en strid om ord. Regler om biologisk taxonomi medfører, at Neandertalerne skifter latinsk artsbetegnelse, alt efter hvordan man opfatter dem i forhold til nutidsmennesket. Hvis man som udgangspunkt mener, at Neandertalere og anatomisk moderne mennesker tilhører to forskellige arter og dermed ikke har kunnet formere sig med hinanden, skal de have hver deres artsnavn: *Homo neanderthalensis* og *Homo sapiens*. Hvis man anser dem som underarter af samme art (*Homo sapiens*) og dermed anerkender mulig hybridisering eller udvikling fra Neandertal til moderne menneske, skal de efter gældende regler hedde *Homo sapiens neanderthalensis* og *Homo sapiens sapiens*. Blot ved brug af et tilsyneladende strengt videnskabeligt og objektivi- tetsnavn afslører forskerne således deres overbevisning og udgangspunkt.¹¹

De skiftende videnskabelige teorier om Neandertalernes placering i forhold til nulevende mennesker har vekselvirket med den generelle opfattelse af Neandertalernes menneskelighed. Nye fund og tolkninger af Neandertalernes kultur har stedse ændret opfattelsen af, hvor meget de egentlig lignede os – og dette spørgsmål hænger igen sammen med hvordan vi opfatter os selv og definerer „menneskelighed“. I 1950'erne var det f.eks. normalt at opfatte mennesket som et fra naturens hånd aggressivt og krigerisk væsen. Australopithecinerne blev kaldt „Dræberaber“, og Neandertalere sås som

morderiske køllesvingende jægere og fik bl.a. roller som kvinderøvende monster i et par amerikanske skrækfilm. Dette syn ændrede sig i 1960'erne og 70'erne, hvor Neandertaleren nærmest blev til „Hippie-aben“, og omsorg, ritualer og kvindelighed blev centrale begreber.

Der er ikke tvivl om, at graden af „menneskelighed“ der tillægges fortidens folk, er en vekselvirkning mellem samtidens menneskesyn og videnskabelige teorier om slægtskab. Et andet eksempel er vurderingen af slægtskabet mellem dværgchimpanseen (bonobo) og mennesket. Mange forskere mener, at bonobo må være menneskets nærmeste slægtning, idet bonobo har så mange menneskelignende træk: de slås ikke, men bruger sex som aggressionssubstitut, de har matriarikat og benytter missionærstillingen. Bonoboer vides dog kun at bruge redskaber i fangenskab. At mene at bonobos adfærd er menneskelignende, siger mere om hvordan mennesket ser sig selv end om eventuelt slægtskab.¹² Hvorledes man opfatter slægtskabet mellem Neandertalere og moderne mennesker hænger tæt sammen med ens foretrukne forklaring på, hvorfor Neandertalerne forsvandt. Neandertalernes forsvinden er traditionelt – og tidsmæssigt logisk – blevet kædet sammen med tilsynkomsten af anatomisk moderne mennesker i Europa, men om dette skete som udvikling fra Neandertalere til moderne mennesker eller som indvandring, er der som nævnt ikke enighed om.

Hvis man mener, at det moderne menneske udvandrede i færdigudviklet stand fra Afrika til resten af verden, er der flere muligheder for, hvordan Neandertalere forsvandt. Man har således forstillet sig en krigerisk udryddelse af Neandertalere fra de nye menneskers side, og sågar ment at finde rester fra regulære kampe. Med henvisninger til den europæiske kolonisering og koncentrationslejre er også blevet foreslået regulært folkemord og etnisk udrensning. En anden mulighed kan være almindelig biologisk konkurrence, hvor den bedst til-

passede/klogeste overlevede og langsomt pressede Neandertalerne ud i periferien, hvor de til sidst uddøde i stilhed.

En tredje mulighed er en sammenblanding af de to mennesketyper. Her forestiller man sig, at Neandertalerne og *Homo sapiens* har været så tæt beslægtede (underarter af *Homo sapiens*), at de har blandet sig med hinanden, og der er opstået en hybridart. Denne teori opstod i 1930'erne efter fund af mulige blandingstyper i Israel, men er siden blevet afvist. Afvisningen blev for få år siden støttet af undersøgelser af bevaret DNA fra det oprindelige Neandertalfund, der antydede, at det moderne menneske sandsynligvis ikke havde Neandertalgener i sig. Næsten samtidig med disse undersøgelser undersøgte arkæologen Erik Trinkaus et barneskelet fra Spanien, som angiveligt skulle være en hybrid med både Neandertal- og *Homo sapiens*-træk.¹³ Spørgsmålet om mulig hybridisering er derfor mildest talt uafklaret, og afhænger også af, om man forestiller sig, at en sådan hybrid har været steril (som f.eks. muldyr), eller om den har været frugtbar og dermed har kunnet videregive Neandertal-gener.

Også i spørgsmålet om Neandertalernes forsvinden er det centralt, hvilke karaktertræk man mener er „menneskelige“. Mener man, at mennesket af natur er aggressivt, koloniserende og magtsøgende, er man tilbøjelig til at tro på en systematisk udrydelse. Ser man mennesket som et biologisk væsen som alle andre dyr, er uddøen og afløsning af arter en helt naturlig og gradvis foreteelse. Tror man på mennesket som et fredselkende og socialt væsen, er en opblanding med Neandertalerne måske ikke utænkelig, og måske ligefrem ønskværdig: så har vi alle Neandertal-gener i os, og vores art kan frikendes for i hvert fald ét folke-drab.

Neandertalerne i dansk litteratur

Som eksemplificeret ovenfor er det tydeligt, at synet på Neandertalerne har ændret sig med tiden – både med hensyn til arten af deres slægtskab med os og med hensyn

til deres åndelige og fysiske habitus. Teoriernes skiften bliver endnu tydeligere ved hjælp af punktnedslag i litteraturen, som jeg derfor vil præsentere et par af her. Samtidigt illustrerer citaterne, hvorledes den udenlandske palæoantropologi afspejledes i den danske populære faglitteratur.

Ved indgangen til 1900-tallet var den fysiske antropologi i høj grad fokuseret på undersøgelser af nationernes respektive befolkninger og påvisning af hvilken „race“ eller „folketype“ de tilhørte. Dette skete bl.a. vha. kranie målinger, studier af ursprog og klassificeringer af folk som kort- eller langskallede. H.P.Steensby var en af de mest fremtrædende raceforskere i Danmark. Han opfattede ikke Neandertalerne som en anden art eller som et led i menneskets udviklingshistorie, men i stedet som en old-europæisk race, hvis „neandertaloide“ træk endnu kunne genfindes i Danmark – primært på Anholt og i Vestjylland.¹⁴ Ved at påvise disse neandertaloide træk i den danske befolkning, formåede Steensby således at give folket de nationalt ønskværdige urgamle rødder.¹⁵ Men at Neandertalerne blot var en i Danmark fremherskende racevariation betød også, at Steensby fik et meget positivt syn på deres åndelige formåen:

„Mennesker, der sejrrigt, det vil sige uden at knuges og degenerere og under stadig stigen til højere Kultur, har kæmpet mod et koldttempereret Klima og en karrig Natur, maa have bragt det særlig vidt ikke alene i fysisk Kraft, men ogsaa i Viljens Styrke og Karakterens Alvorsfuldhed. Neandertaloiderne er legemlig set et af de smukkeste og ædleste Raceelementer i Evropa, og skulde der allerede uddrages racepsykologiske Resultater af de endnu temmelig faa Iagttagelser, maatte de ogsaa gaa i Retning af en rig aandelig Udstyrelse.“¹⁶

Der er ikke til at overse, at vurderingen af Neandertalerne afhænger en del af, om man mener man nedstammer fra dem. Hos Steensby beskrives de positivt, fordi de forlener den danske nation med ælde, handlekraft og særpræg – Neandertal-racen er simpelthen roden til den nordiske folkeånd.

Mange antropologer anså dog Neandertalerne for en uddød race. I Frederik Poulsens *Menneskets Urtid* fra 1910 ses dette tydeligt, men samtidig antydes at Neandertalerne var udviklet hen imod det moderne menneske; de var et fremskridt i forhold til andre abemennesker, men dog primitive:

„I Sammenligning med ‚Mennesket fra Heidelberg‘ (Homo heidelbergensis) betegner Neanderthal- eller Mousterien-Mennesket et stort Fremskridt. Underkæben er ganske vist endnu uden Hage, afrundet som Abens, og svært bygget, men dog mere menneskelig, især i Kæbegrenens Form. Panden er lav og stærkt vigende; over Øjenhulerne, der er næsten dobbelt saa rummelige som hos Nutidens Mennesker, ligger Brynbuerne som to mægtige Vulster, Næsen er bred, kort, men har været mere fremstaaende end hos Nutidens Vilde, altsaa mere ‚europæisk‘. Underansigtet springer voldsomt frem (er prognatisk); det er et Hoved skabt mere til at tygge end til at tænke og tale.“¹⁷

Her ligger det traditionelle billede af Neandertaleren helt fast: et menneske ja, men et ikke særligt kløgtigt et af slagsen. Understregningen af, at Neandertaleren er en europæisk race, er helt i tråd med tidens systematiske raceklassifikation, som udartes til det vulgæreste af Hermann Klaatsch, hvis bog *Menneskets og Kulturens Opstaaen og Udvikling* udkom på dansk i 1924 og som indeholder passager som denne:

„At Neandertalracens Medlemmer var ægte Mennesker, er der ingen Tvivl om. Tidligere Tidens Opfattelse, at de ældste Menneskeformer dannede en Overgang til Aberne, bestyrkes ikke igennem disse Kendsgeninger. (...) Naturligvis kan vi ikke sige noget om disse Menneskers Ydre, selv om det var fristende ogsaa her at drage Paralleller med Gorillaer og Negre, ja, man skulde næsten synes, at man var berettiget dertil. (...) vi kender deres Stenredskaber og slutter deraf, at de stod paa et relativt lavt Kulturstandpunkt. (...) De har antagelig været gode Jægere, men næppe været i Stand til højere Intelligensytringer. Det ligger nær at tillægge Neandertalerne en Del af den Be-

stialet, som en Neger gør Indtryk af.“¹⁸

Klaatschs utilslørede racistiske tolkning får i Danmark sin egen fortæller: Johannes V. Jensen, der også var inspireret af H.P.Steensbys racestudier.¹⁹ I Johs.V. Jensens *Vor Oprindelse* fra 1941 gengives Klaatschs teorier direkte,²⁰ og flere andre elementer fra Klaatsch – f.eks. om menneskets opdagelse af ilden og kastevåbenets betydning, inkorporeres endnu tidligere i Johs. V. Jensens fortællinger om *Bræen* og *Det Tabte Land*. I *Vor Oprindelse* præsenteres Neandertaleren således:

„Af Neandertalmanden, det bestemte Individ der er fundet i Düsseldorfs Omegn, under Forhold der viser at han har været Huleboer, er saa meget bevaret af Skelettet at man har kunnet rekonstruere hele Manden. Det har været en lille sammenskudt, knoglet og muskuløs Mand med et stort Hoved og noget foroverbøjet i holdningen. Der forekommer en Type, ikke netop et Asyllem, men tilbageblevet i Udviklingen, jeg har kendt den paa Landet, som har en ejendommelig faldende Gang, ikke helt udrettede Knæ; ved et Tilbagefald er her rimeligvis Neandertalmandens Gangart bevaret. (...) Til Trods for sin vigende Pande overgik Neandertalmennesket i Hjernekapacitet Gennemsnittet af Nutidskranier, et Faktum man ikke kan forklare sig, naar man samtidig skal se en lavtstaaende Vildmand i ham. Hovedet har domineret, selv om hans Intellect har været af en anden Art end vor.“²¹

I 1940 udkom første udgave af Kaj Birket-Smiths *Vi Mennesker* – genudgivet i 1947 og 1961, og alene af denne grund et helt centralt værk i den danske formidling af menneskets udvikling. Birket-Smith er meget positivt indstillet overfor Neandertalerne, selvom hans beskrivelse understreger de abeagtige træk. Samtidig antydes her muligheden af Neandertaleren som menneskets forfader:

„Til den rummelige hjernekasse svarer et plumpt ansigt, hvis store, mærkeligt runde øjenhuler sidder langt fra hinanden. Næsen må have været enorm ikke alene i bredden; som et kødfuld forbjerg har den

raget frem over det snudeagtigt fremspringende mundparti med den stærkt vigende hage. Og hele dette klodsede hoved har luddet forover, båret af en kolossal tyrehals. Nogen skønhedsåbenbaring har neandertaleren så sandt ikke været efter vore smagsbegreber!²²

„Neandertalerne har været i besiddelse af en kultur, som allerede stod ikke så lidt over den, vi kender fra istidens begyndelse.(...) Når man tager alt dette i betragtning, er det næsten uforståeligt, at nogle forskere for ramme alvor har kunnet anse neandertalerne for stumme. Som om et kultur- og samfundsliv, hvor simpelt det end har udfoldet sig, overhovedet skulle kunne være tænkeligt uden talens brug!²³

„Nogle har trukket linjen videre fra neandertalere til os selv. Det er en opfattelse, som støder på vanskeligheder i mere end en henseende; men i hvert fald er forbindelsen heller ikke her fuldstændig udelukket, ikke mindst efter fundene i Karmels huler.(...) Af særlig betydning i denne sammenhæng er det før omtalte fund fra „kidhulen“ Mugarret-es-Skhûl, på Karmel, fordi der her virkelig er en mulighed for, at man står over for overgangstyper mellem neandertaleren og nutidens mennesker.(...) Det eneste sikre, vi har at holde os til, er, at i løbet af Würm-perioden forsvinder neandertaleren fra Evropa lige så gådefuldt som nutidsmennesket viser sig.²⁴

Denne rehabilitering – der stadig handler mere om Neandertalerens evner end hans udseende – kan følges op gennem 1950'erne og 60'erne, bl.a. hos professor i kvartærzoologi Magnus Degerbøl i bogen *Fra Abe til Menneske* fra 1954:

„De har været dristige jægere, der har tilkæmpet sig en plads i tilværelsen ved jagt på de store istidsdyr som hulebjørn, mammut, bison, vildhest o. fl. a. – Neandertalerens hjerne har gennemgående ikke været mindre end nutidsmenneskets, 13-1500 cm³, men den lave pande og issedel, hvor intelligenscentrene særlig findes, anbringer dog hjernemæssigt denne menneskeform i et lavere plan. Om neandertalerens åndelige liv

kan kun gisnes, men for første gang i menneskeslægtens historie finder vi eksempler på en regelret begravelse. Den døde er blevet anbragt på siden, i sovende stilling, og har fået sine bedste stenredskaber og kødstykker af jagtdyr med sig i graven, formentlig vidnesbyrd om en opfattelse af et liv efter døden.²⁵

Fra midten af 1950'erne frem til 1970erne begyndte Neandertalerne således at få tillagt helt andre åndelige kvaliteter. Det skyldtes bl.a. en række fund fra Irak, deriblandt et skelet af en gammel forkrøblet mand, der åbenlyst måtte have haft hjælp til at overleve – dette blev tolket som bevis på familiestruktur og overskud til at tage sig af uproduktive personer. Et andet fund var en grav, hvor der i fyldmaterialet blev fundet høj koncentration af pollen. Dette tolkedes som levn fra blomster lagt i graven til den afdøde. Fundet udløste stor omtale af Neandertalerne som „the first flower people“, og sagen blev ikke mindre interessant ved, at nogle af pollenkornene angiveligt kunne have stammet fra lægeplanter.²⁶ Andre fund tydede også på sofistikerede begravelsesritualer – f.eks. en barnegrav fra Uzbekistan hvor der angiveligt skulle have været lagt gaver i form af bukkehorn i graven.²⁷ Men begravelser var ikke det eneste ritual, der kunne tilskrives Neandertalerne. I Tjekkoslovakiske fund i Krapina fra starten af 1900-tallet havde man fundet beviser på kannibalisme, og i huler i Frankrig fandt man dyreknogler, der tolkedes som rester af en bjørnekult.²⁸ Mange af disse fund kan selvfølgelig også bruges på forskellig måde: kannibalisme kan både opfattes som yderste grad af barbari og umenneskelighed og som tegn på kompliceret religiøs praksis.

I takt med den større erkendelse af Neandertalerens åndelige sider er det tydeligt, at den multiregionale ide, hvor Neandertalerne er nutidsmenneskets forfader, gjorde sit indtog i Danmark. Stærkest udtrykkes dette i Arild Hvidtfeldts bøger om *Menneskets Oprindelse* fra 1969 – her citeret fra 2. udgaven fra 1978:

Figur 3. Kranium af *Homo sapiens* - kaldet "Den gamle mand fra Cro-Magnon" (til højre) og af Neandertaler fra Le Ferrassie. De typiske forskelle er Neandertalerens længere kranium, større øjenhuler og store næseåbning. Cro-Magnon-fundet er ca. 30.000 år gammelt, Le Ferrassie ca. 50.000 år gammelt. Illustration fra Ian Tattersall, *The Last Neanderthal*, 1999, s. 85.

„Der er en voksende tilbøjelighed til ikke længere at opfatte Neandertaleren som en uddød eller enddog udryddet type, men at opfatte typen som et gennemgangsled på vejen mod nutidsmennesket.(...) Jo mere man har fundet, jo klarere er det blevet, at den oprindelige rekonstruktion af Neandertalerens hele fremtoning ikke er holdbar. Der er således intet grundlag for den gamle opfattelse, at hans kropsbygning skulle have givet ham en halvt abeagtig, foroverbøjet gang med ludende hoved. Det er især kraniet, der er anderledes end hos nutidsmennesket, men heller ikke for kraniets vedkommende er afvigelserne så store, som man først havde fået indtryk af.(...) Den nyere opfattelse går ud på, at fundene i Det nære Østen repræsenterer hovedlinjen i udviklingen mod nutidsmennesket.“⁽²⁹⁾

terer hovedlinjen i udviklingen mod nutidsmennesket.⁽²⁹⁾

Det er tydeligt, at det stadig er Boules rekonstruktion man er oppe imod, og at fundene i Mellemøsten havde givet anledning til nye tanker om Neandertalerens menneskelighed og eventuelle slægtskab med nutidsmennesket – som det også ses hos Birket-Smith og Degerbøl. Tendensen er op gennem 1970'erne og 80'erne, at Neandertalerens fysiske særtræk afvises – de var ikke så forskellige fra os, når det kommer til stykket; ældre antropologer har blot set store forskelle, hvor der ingen var. Dette syn ses tydeligt i kataloget til den udstilling på Geologisk Museum i København, som blev opstillet i 1981, og som stadig står i samme

udformning – nu dog mere som et videnskabshistorisk punktnedslag, end som information om nyeste fund og teorier. Selvom kataloget afviser direkte nedstamning fra Neandertalerne til nutidsmennesket, antydes muligheden for hybridisering, og Neandertalernes menneskelighed understreges:

„Neanderthal-menneskene (...) var muskuløse, tætte af bygning, som nutidige, kuldetilpassede, højtspecialiserede folkeslag (eskimoer o.a.). Deres kranium var forskelligt fra Cro-Magnon typens og moderne europæeres: kraftige øjenbrynsbuer adskilt af en lavning over næseryggen, vigende hage og pande, en „bagudtrukket“ hjernekasse med et hjernerumfang større end vort (godt 1500 cm³), etc. De var effektive jægere, brugte ild, og – til forskel fra Homo erectus – begravde de deres døde, ofte eller måske altid under iagttagelse af forskellige former for ritus, som blomsternedlægning og okkerstrøgning. (...) De typiske Neanderthalere menes ikke at have kunnet give ophav til Cro-Magnon menneskene, der efterfulgte dem, bedømt ud fra de tydelige fysiske forskelle mellem de to slags mennesker. Har Cro-magnon'erne forårsaget Neanderthalernes forsvinden? Er det muligt, at Neanderthalerne og Cro-magnon'erne for 30-40.000 år siden blev blandet op med hinanden, uden at vi har fundet skeletrester af blandingsformer i Europa? (...) Måske bukkede Neanderthalerne under for klimaændringer.“³⁰

I 1990'erne er synet på Neandertalerne igen blevet revideret. Den megen kult og kultur der blev tillagt Neandertalerne i 1970'erne og 80'erne bliver nu nedtonet. Samtidig blev Neandertalernes udseende tolket som en fysiologisk tilpasning til istidsklima snarere end som reminiscenser af abetræk.

Der lægges i stigende grad vægt på det faktum, at der ikke er fundet klare spor af kunstnerisk udfoldelse hos Neandertalerne – hverken smykker, figurer, billeder eller andre symbolske repræsentationer. Dog tillægges Neandertalerne normalt en form

for sprog. Mange antropologer regner også Neandertalernes begravelsesadfærd som et tegn på social bevidsthed og omsorg. Igen hænger det sammen med opfattelsen af slægtskab: en tilhænger af Neandertalerne som vores forfædre ser måske et nedgravet skelet som resultat af en omhyggelig rituel handling med vidnesbyrd om familieomsorg og religion, mens en anden forsker måske bare ser en praktisk bortskaffelse af et kadaver for at undgå nærgående rovdyr.³¹

Beskrivelser af Neandertalernes kultur i dansk litteratur er præget af mangel på klare konklusioner – dette afspejler formodentligt, at der forsøges, at opsummere en meget større og teoretisk uenig udenlandsk videnskabelig litteratur. Den nyere danske litteratur følger dog i høj grad Eva-teorien og afviser, at Neandertalerne har givet ophav til moderne mennesker – eksempelvis Peter K.A. Jensens bog *Menneskets Oprindelse og Udvikling* fra 1996.

På udstillingen *Missing links – alive!* på Nationalmuseet og Moesgård i 1997 var dette mere forbeholdne synspunkt fremherskende, bla. med indtalte kommentarer af Erik Trinkaus til et diorama med Neandertalere i en grotte: *„Neandertalerne var vore nære slægtninge, og levede umiddelbart før mennesker som os kom til Europa. Neandertalerne levede fra ca. 150.000-10.000, indtil de for ca. 40.000-30.000 år siden langsomt blev fortrængt af de tidlige nutidsmennesker (...) Neandertalerne lignede os meget. Hvis man vaskede, barberede og klædte én på, som vi går klædt i dag, ville han næppe vække opsigt.“³²* Som en illustration af Neandertalernes store fysiske lighed med moderne mennesker var en Neandertalfigur ved siden af dioramaet ikklædt nutidstøj, og forsynet med adgangsmærkat til museet. Der må dog stadig have spillet en form for fordom ind på denne opstilling: mandens tøj var gammelt og sjusket, og han var langskægget og uredt. I denne udgave var det mest skræmmende ved Neandertaleren, at han så ud til at kunne finde på at spørge én, om man kunne undvære nogle småpenge.

Efter at det tidlige 1900-tals

raceprægede teorier er blevet forladt, er der således de sidste 50 år sket en interessant drejning i synet på Neandertalerne. Hvor de i 1950'erne og 60'erne blev beskrevet som abelignende, men med menneskelignende kultur, er deres kulturelle potentialer nu blevet nedtonet, samtidig med at deres fysionomi opfattes som meget lig nutidsmennesket. Dette skift kan skyldes den ændrede opfattelse af Neandertalernes plads i stamtræet og af årsagerne til deres forsvinden. Trods fund der viste Neandertalernes kulturelle menneske-lighed, var billedet af dem stadig præget af tanken om „abemennesket“ – det „missing link“ som anatomisk var halvt abe og halvt menneske. Hvis det var sandt, at Neandertaleren havde udviklet sig til et moderne menneske, var det logisk, at kulturel og teknologisk innovation havde sat udviklingen i gang og trukket anatomien med sig efterhånden.

Fra en homocentrisk vinkel og indenfor Eva-teoriens rammer er Neandertalerne ikke så forfærdeligt interessante – de er blot en uddød søstergruppe til *Homo sapiens*, og har dermed ikke haft gener med i spillet om udviklingen af nutidsmennesket. Derfor er det heller ikke længere nødvendigt at tillægge dem menneskelige følelser og kulturtræk. Men da Neandertalerne og nutidsmennesket formodes at udspringe fra samme stamform, er der en vis ræson i, at de ikke har været særligt anatomiske forskellige – blot har de tilpasset sig forskelligt klima: de ekstremeste Neandertalere til europæisk istid, og *Homo sapiens* til tropisk Afrika. De forskellige holdninger til Neandertalernes og *Homo sapiens* slægtskab ser således ud til at have medført et skift i opfattelsen af Neandertalerne: fra noget der var som os, til nogen der blot ligner os.

Historier om hulemanden

Hvis ovenstående beskrivelser af kannibalisme, begravelser og bjørnekult lyder bekendt, er det måske fordi, man har læst den enormt populære roman om *Hulebjørnens Klan*, der kom på dansk i 1981, og hvor mange af disse argumenter for Neandertal-

ernes menneskelighed udnyttes direkte. I det hele taget giver skønlitterære fortællinger om Neandertalere en nydelig illustration af ekstremterne i synet på dem gennem tiden. Her skal nu gives et par eksempler på, hvordan Neandertalerne er blevet præsenteret i litteraturen. Jeg har kun medtaget litteratur, der er oversat til dansk, og har således måttet se bort fra bla. Rosnys roman fra 1911 *La Guerre du Feu*, der i starten af 1980'erne lagde grund til filmen *Kampen om Ilden*.

De tidligste eksempler på „palæo-fiktion“ på dansk bærer præg af Præ-sapiens-teoriens udbredelse. De mennesker der i Johannes V. Jensens noveller om *Det Tabte Land* opdager ilden og bliver til moderne mennesker, ser ud til at ligne os. Det skyldes måske, at Johs. V. Jensen var tilhænger af ideen om Neandertaleren som en racevariant, som der stadig eksisterede eksemplarer af. F.eks. mente Johs. V. Jensen at H.C. Andersen havde været Neandertaler (!) – og at dette også havde spillet ind på den vilde genialitet, der viste sig i hans forfatterskab.³³

Begrebet atavisme – at nogen kan falde tilbage til at urtilstand – er et centralt element i et par tekster af Jack London, der udkom på dansk i 1900-tallets første årtier: romanen *Før Adam* fra 1911 og novellen *Manden fra Stenalderen* fra 1919. Her falder moderne mennesker ved atavisme tilbage til en forfaders liv og tanker – vha. drømme eller ved bogstaveligt talt at forvandle sig til urmenneske om natten. Udover teksternes beskrivelser af urmenneskets primitive tilstand er det symptomatiske, at forvandlingen/tilbage-faldet sker om natten – det dunkle, den mørke fortid, den sorte urtid. I *Før Adam* er det bemærkelsesværdigt, at fortælleren, der drømmer sig tilbage til en forfaders liv i træerne, beskriver den samtidige eksistens af en mere udviklet mennesketype med ild, bue og pil. Der er formodentlig tale om et resultat af Præ-sapiens-teorien – tilstedeværelse af moderne mennesker parallelt med abeagtige sidegrene, som de dog fra tid til

anden formerer sig med. Selvom der ikke henvises direkte til Neandertalere, er det tydeligt hvorledes fortidsmennesket opfattedes: „den plumpe kvinderøvende Vilde fra de mørke germanske Skove“.³⁴ Selvom fortidens mennesker fremstilles uflatterende, har de dog et stænk af „den ædle vilde“-begrebet, og der er nogle evner vi som moderne mennesker har tabt – f.eks. mod.

Der er dog ikke megen skønlitterær interesse for Neandertalerne før midten af 1900-tallet – en konsekvens af dels fokuseringen på endnu ældre fund i Afrika, og dels den generelle afvisning af Neandertalerne fra menneskets stamtræ. I amerikansk litteratur dukker de op i bla. historier af H.G. Wells (*The Grisly Folk*) og Isaac Asimov (*The Ugly Little Boy*), men på dansk ser der ud til at være ret stille indtil 1960'erne.

I William Goldings *Det Røde Dyr* fra 1962 er det en helt anden Neandertaler, vi møder. Han er bange, et sky dyr, en fredelig familieelskende vegetar, der pludselig ser sin verden ændret og sit liv truet af fremmede. Bogen er bemærkelsesværdig i sit forsøg på at fremstille Neandertalernes anderledeshed – dets bevidsthed som liggende mellem mennesket og dyrets. Samtidig er vægten på Neandertalerens uskyld og manglende aggression i modsætning til de moderne menneskers kultur og vold interessant. Der er her ikke tale om, at det moderne menneske stammer fra Neandertalerne, men Neandertaleren er ikke af den grund usympatisk – snarere tværtimod. Beskrivelser af Neandertalerne som uskyldige naturbørn er et element som bliver meget hyppigt i 1990'erne, men som allerede antydes hos Golding.

I slutningen af 1970'erne begyndte Jean M. Auels serie *Jordens Børn* at udkomme. Som nævnt er den tydeligt inspireret af de fund, der kan bruges som bevis på Neandertalernes udviklede kulturelle stade – primært mht. ritualer, sprog og medicinsk kunnen. Hos Auel nedstammer det moderne menneske heller ikke fra Neandertalerne; der er tale om to forskellige samtidige men-

neskegrupper. Dette forhindrer dog ikke, at der bliver født blandingsbørn – der vel og mærke ikke er sterile. Auels Neandertalfremstilling er tidstypisk, ikke blot i beskrivelsen af Neandertalerne, men også i den feministiske vinkel. De mandlige Neandertalere er kort sagt prototypen på primitiv maskulinitet – voldelige, krævende og ikke særligt intelligente, dog undtaget visse faderfigurer, der er i besiddelse af både indsigt og magi. Neandertalkvinderne er derimod venlige, underdanige og medicinkyndige. Neandertalerne er i besiddelse af et nuanceret tale- og tegnsprog, har komplicerede ritualer og overgangsriter, dyrker bjørnekult og spiser menneskehjerner som led deri. Derudover har de en fastlagt familie- og stammestruktur med høvding og udpræget patrikariat. Tøj, mad, flintredskaber og medicin er primitivt, men dog raffineret.

Hvad man end kan mene om bogens – og især de efterfølgende binds – urfeminisme, „palæoporno“ og lange naturbeskrivelser, er *Hulebjørnens Klan* et godt eksempel på tidstypisk palæofiktion, og der er ikke tvivl om, at seriens popularitet har øget og påvirket både kendskabet til Neandertalerne, og igangsat en bølge af lignende litteratur – især på amerikansk. Temaet „Ung innovativ kvinde der er oppe imod forstokkede stenaldermænd, men alligevel realiserer sig selv“ går igen i utallige forhistoriske romaner – f.eks. Linda Lay Schulers serie om *Kvinden der husker*, Elisabeth Marshall Thomas's *Rensdyrmåne* og i flere børne- og ungdomsbøger.³⁵

I 1991 udkom Per Thygesen Poulsens *Den sidste neanderthaler*. I denne præsenteres ideen om nulevende Neandertalere. Tanken om at folkesagn om f.eks. jætter, trolde, kykloper og kæmper kan føres tilbage til en tid, hvor moderne mennesker levede samtidigt med Neandertalere, kan findes mange steder, og ofte implicerer ideen, at Neandertalere har levet i geografiske periferier, langt senere end det kendte fundmateriale antyder. Moderne „folkesagn“ om Bigfoot og Den afskyelige snemand (Yeti)

Figur 4. Plakat for horrorfilmen "The Neanderthal Man" fra 1953. I filmen forandr er forsmået videnskabsmands eksperimenter ham til et urtidsmenneske med primitiv dyrisk passion for kvinder og blod. Den samme handling gentog sig i filmen "Monster on the Campus" fra 1958, og begge film afspejler 1950'ernes opfattelse af Neandertalerne som en voldelig lavtstående mennesketype, samtidig med at de antyder eksistensen af et frådende vilddyr i enhver gentleman-professor. Illustration fra Trinkaus & Shipman: The Neandertals, 1993.

er blevet tolket på samme måde. Præsentation af disse ideer om overlevende „relikthominider“ kan bl.a. findes på dansk i russeren Boris Porsjnevs *Gåden om „Sne- manden“* fra 1986, og blev første gang antydet på dansk i H.G.Wells verdenshistorie fra 1937: „*De dunkle Minder i Racen om saadanne gorillalignende Uhyrer, med listige Hjerner, sjokkende Gang, lodne Kroppe, stærke Tænder og muligvis kannibalistiske Tilbøjeligheder, kan være Spiren til Folketrens Trold...*“³⁶

I *Den sidste Neanderthaler* finder en dansk forsker frem til, at myten om Beowulf og Grendel i virkeligheden henviser til

Neandertalere (trolde), og ved eftersøgning i Østeuropa finder han frem til en nulevende familie af „Neandertalere“ . Kampen mellem mennesker og trolde/Neandertalere bruges her som en form for allegori over menneskets generelle kamp mod det fremmede, de ikke forstår.

Relikthominider bliver et fremtrædende element i 1990'ernes Neandertal-romaner. Den heltemodige antropolog tager til en fjern fremmed egn (gerne Himalaya) og finder ud af, at Yetien i virkeligheden er et overlevet fortidsmenneske. Eksempler på denne genre er John Darntons *Neanderthaler* fra 1997, Philip Kerrs *Esau*, 1998 og

Petru Popescus *Et aftryk fra fortiden*, 1998. Den sidste handler dog om nulevende australopithecinerne – der også var emne for Vercors *Springet til menneske* fra 1954.

I Darntons roman er Neandertalerne fredelige mennesker, der trues af en flok aggressive udbrydere. Neandertalerne kommunikerer vha. telepati – et tema der også antydes i Auels bøger og hos Popescu, og som sikkert udspringer af overvejelser om, hvad i alverden Neandertalerne nu brugte deres store hjerne til, når de nu ikke var så kloge som moderne mennesker (!). Neandertalerne tillægges således en alternativ og nærmest metafysisk form for intelligens.

Menneskelighed eller menneske-lighed

På trods af de varierende bedømmelser af Neandertalernes kulturelle formåen og intellektuelle stadi, lader det til, at tanken om det abeagtige udseende ikke er blevet helt forladt i skønlitteraturen. I William Goldings *Det Røde Dyr* fra 1962 gøres et forsøg på at vise Neandertalerens anderledes bevidsthed set i forhold til invaderende mennesker. Neandertaleren beskrives som et jaget dyr, hvis sansning og forvirring er central i fortællingen. Først til allersidst i bogen beskrives „dyrets“ udseende:

„Det var et sært dyr, undersætsigt og skruetrygget. Benene og lårene var krumme, og der var et lag af krøllet hår på ydersiden af arme og ben. Ryggen var høj og foroven dækket af krøller. Fødder og hænder var brede og flade, storetåen bøjet indad i gribestilling. De firkantede hænder dinglede nede ved knæene. Hovedet sad let fremskudt på den stærke hals, der syntes at gå lige over i de små krøller under læben. Munden var bred og blød, og over overlæbens krøller bredte sig de store næsefløje som vinger. Der var ingen næseryg, og de fremspringende bryn skyggede helt ud over næsetippen i månelysset. Skyggerne lå tættest i hulerne over kinderne, og øjnene var usynlige i dem. Over dem var brynene en lige linje med busket hår; og over dem igen var der ingenting.“³⁷

Dette kunne ligesåvel være en beskrivel-

se af en menneskeabe som af et menneske. De abeagtige træk som bl.a. Boule fremhævede i begyndelsen af 1900-tallet – den flade pande, den manglende hage, de krumme ben og den afvigende storetå – findes alle i Goldings beskrivelse. Kun Goldings beskrivelse af dyrets ulykkelighed og forvirring skaber sympati og fornemmelse af menneskelighed.

Neandertalernes handlinger er også det menneskeliggørende element i Jean Auels *Hulebjørnens Klan*, hvor en kvindelig Neandertalers fysiske fremtoning beskrives således:

„Hun var omkring 140 cm høj, havde kraftige knogler, lidt undersætsig bygning, var hjulbenet, men gik rank på sine stærke muskuløse ben og flade nøgne fødder. Hendes arme, der var lange i forhold til hendes krop, var lige så hjulede som benene. Hun havde en stor, krum næse, en fremtrædende kæbe, der bulede som en muskel, og ingen hage. Hendes lave pande gled skråt tilbage over i et langt bredt hoved, der hvilede på en kort, tyk hals. Baghovedet havde et benagtigt fremspring, en nakkebensknold, der understregede dens længde. Hendes ben var dækkede af korte, dunede hår, der havde en tendens til at krølle. Hårene fortsatte op mod skuldrene langs ryggraden, og hovedhåret var langt og kruset. Vinterens blegthed var allerede ved at blive afløst af den brune sommerhud. Hun havde store, runde, intelligente mørkebrune øjne, der var dybtliggende under et par fremtrædende øjenbrynsbuer, og der var nysgerrighed i hendes blik.“³⁸

Tendensen her er klar: fremtrædende kæbe, stærk kropsbehåring, ludende, hjulbenet gang, og lange arme – alt undtagen øjnene, der jo angiveligt viser sjælen, er abeagtigt. Den sammen vægt på øjnenes betydning som formidler af en menneskelig ånd og forståelse ses hos Darnton, hvor palæoantropologen møder nulevende Neandertalere i Himalayas bjerge:

„Matt måbøde vantro og veg instinktiivt tilbage ved synet af den nøgne primat. Han stirrede på den firskårne skikkelse, de korte

*ben, det enorme bryst, de svulmende muskler og dens store skrå ansigt med det flade kranium, den vigende hage, de dybtliggende brede øjne og den umiskendelige øjenbryndbræmme. Han lignede næsten et menneske ... men ikke helt. (...) Hominiden nærmede sig og sank lidt ned i hofterne, mens han med interesse, men ikke overvældende nysgerrighed, betragtede Matt. Han virkede hverken skræmmende eller skræmt. Matt betragtede ham fra top til tå. Hans ryg var lang og benene korte. Han var mere behåret end et menneske, men ikke dækket af hår over det hele. Alt ved ham virkede en lille smule forkert, og dog var han menneskelig nok til at ... til hvad? Matt bøjede sig hen imod ham og stirrede ham i ansigtet. Han så intelligens i øjnene, måske enddog intelligens på højde med hans egen, men han så ingen undren.*³⁹

I disse citater er det helt klart, at skønlitteraturen ikke har taget del i rehabiliteringen af Neandertalerens udseende. I skønlitteraturen er Neandertaleren menneske inderst, ikke yderst. Neandertalerne har menneskelighed – ikke menneske-lighed.

I de sidste 50 års Neandertal-skønlitteratur er der en række elementer, der går igen i alle fremstillingerne. Det ene er vold og aggression: kamp mellem moderne mennesker og Neandertalere er hyppigst, og det er gerne de moderne mennesker, der er aggressorerne.

Et andet element er kannibalisme og kult. Hvor Neandertalerne udøver kannibalisme bruges det normalt som virkemiddel for at antyde ligheden med og forskellen fra moderne mennesker. Kannibaliseritualer er sofistikerede og dermed menneskelige, samtidig med at de er afskyvækkende og dermed dyriske – faktisk ligesom Neandertalerne selv.

Et tredje element, man kan være sikker på dukker op ved mødet mellem moderne mennesker og fortidsmennesker (ikke kun Neandertalere) eller relikthominider, er sex og fødsel. Udover Goldings roman er jeg endnu ikke stødt på en bog, hvor to mennesketyper møder hinanden uden at der på

en eller anden måde antydes - eller udpensles – en seksuel forbindelse eller tiltrækning mellem de to typer. I mange tilfælde efterfølges dette af fødslen af et blandingsbarn, i et enkelt tilfælde efter kunstig insemination (Vercors *Springet til menneske*).

Alle tre elementer har tilknytning til spørgsmålet om menneskelighed. Teorien om mennesket som iboende aggressivt er så stærk, at den tydeligt skinner igennem i beskrivelser af fortidsmennesker. Spørgsmålet om kannibalisme kan bruges til at vise rituel praksis, der opfattes som enestående for mennesket, og ideen om sex og afkom mellem forskellige mennesketyper er helt grundlæggende. Den biologiske definition af arter har traditionelt været, at en art defineres som en gruppe, der er reproduktivt isoleret – hvis der opstår hybrider, er disse sterile. At så mange romaner antyder sex og forplantning mellem moderne og forhistoriske mennesker, er altså en indikator for hvor menneskelig fortidsmennesker anses for at være. Kan man få børn sammen, er der sandsynlighed for, at man tilhører samme art. Og så skal man selvfølgelig heller ikke være bleg for, at sex og vold sælger godt – men dette er såmænd også en indikator for, hvor dybtliggende begreberne er i menneskets psyke. På et andet grundlæggende plan kan de 3 elementer anses for at være de muligheder, man tillægger fortidsmennesket ved møde med andre mennesker: man kan enten slå dem i hovedet, spise dem eller parre sig med dem.

I det komplekse billede der har tegnet sig af Neandertalerne i det 20. århundrede, er det således konstant spørgsmålet om menneskelighed, der står i centrum. Neandertalerne er besværlige: både deres anatomi og deres kulturefterladenskaber tyder på, at de er mennesker – bare af en anden slags end os, og at forestille sig eksistensen af mere end en slags mennesker er et nærmest uoverstigeligt tankespring. Mennesket er pr. definition en ener. Og det er måske dét, der har skabt fascinationen af Neandertalere – de er både menneske og ikke menneske, et uplacerbart grænsefænomen.

Den fremherskende videnskabelige konsensus om at det moderne menneske ikke nedstammer fra Neandertalerne, gør ikke det nemmere – nu er de ikke et trin på vejen, til noget vi kender men noget helt udenforstående. Samtidig eksisterer den tilsyneladende tillokkende tanke, at de måske alligevel er i os. Den hyppige henvisning til hybridisering i både skøn- og faglitteratur illustrere muligvis et forsøg på at indkredse Neandertalerne. Har det været muligt for moderne mennesker at formere sig med dem, så kan man komfortabelt tillade sig at kalde dem mennesker – og hvis deres gener er videreført og eksisterer i os endnu, er vi også en lille smule Neandertalere.

Anne Katrine Gjerløff

¹ Eksempler på de sidste par års Neandertalindustri er bl.a.: Erik Trinkaus & Pat Shipman: *The Neandertals. Changing the Image of Mankind*, 1994; Paul Jordan, *Neanderthal. Neanderthal Man and the Story of Human Origins*, 1999; James Shreeve, *The Neandertal Enigma. Solving the Mystery of Modern Human Origins*, 1997; Christopher Stringer & Clive Gamble, *In Search of the Neanderthals. Solving the Puzzle of Human Origins*, 1998 (1994); Paul Mellars, *The Neanderthal Legacy*, 1996 og Ian Tattersall, *The Last Neanderthal*, 1999. En dansk oversigt over teoriernes skiften findes i Niels Bonde & Bjarne Westergaard: *Menneskets afstamning – sypunkternes udvikling*, in Bonde et. al: *Naturens Historiefortællere*, bd. 2, 1987, s.288-320.

² F.eks. i temanummer til *Illustreret Videnskab*: Fra Abe til menneske, tillæg til nr. 13, 1999 og I artiklen „Vi er alle børn af neandertalere“ i nr. 10, 2000.

³ Erik Trinkaus & Pat Shipman, *ibid.*, s. 58.

⁴ Hjernevolumens betydning i den tidlige palæoantropologiske teori behandles i Peter Bowler, *Theories of Human Evolution*, 1989, s. 161ff og i Misia Landau, *Narratives of Human Evolution*, 1991, s. 102ff.

⁵ Om Piltdown-falskneriet se bl.a. Ronald Millar: *The Piltdown Men*, 1972 og Stephen Jay Gould, *Hens Teeth and Horses Toes*, 1983 (1990), s.201ff

⁶ M.Boule: *L'Homme Fossile de La Chapelle-aux-saint*. 1911. s. 79 og s. 226 ff.

⁷ Om billedet se Stringer & Gamble, *ibid.*, s. 16ff. Om billedets udbredelse i Danmark se Armand Breitung, *Ovrraskelser fra „Abe-teoriens“ og Udviklingslærens Omraade*, 1917, s. 68-74

⁸ Hermann Klaatsch, *Menneskets og Kulturens Opstaaen og Udvikling*, 1924, se f.eks. stamtræet s. 316. Klaatsch døde i 1916 og efterlod sig et manuskript der udsendtes på tysk i 1920 med afmærkede kommentarer og tilføjelser af A.Heilborn. Dette værk er oversat til dansk og kommenteret af Terkel Mathiasen i 1924.

⁹ Multiregionalismens hoved fortalere var bl.a. Franz Weidenreich der udgravede og beskrev Peking-mennesket i 1930'erne, Carleton S. Coon, der beskrev de racemæssige implikationer af teorien i *The Origin of Races* i 1962 og nu fremføres teorien primært af Milford Wolpoff og Alan Thorne. Se Milford Wolpoff, *Palaeo-anthropology*, 1980 og L.Franzen (red.) *100 Years of Pithecanthropus*, 1994, del 6, s. 301-361.

¹⁰ Selvom hovedparten af den palæoantropologiske litteratur tilslutter sig Out-of-Africa-2-teorien er den klareste fortalere Christopher Stringer med bøgerne *In Search of The Neanderthals*, 1994, og *African Exodus*, 1996. For en populær dansksproget beskrivelse af teorien, se Michael Brown, *Jagten på Eva*, 1992. For diskussion mellem de to teorier se G.Brauer & F.Smith (red.), *Continuity or Replacement*, 1992.

¹¹ Om regler for biologisk nomenklatur se bl.a. Colin Groves, *A Theory of Human Evolution*, 1991, s. 3ff. Om implikationerne for Neandertalerne se Silvana Condemi, *Homo neanderthalensis or Homo sapiens neanderthalensis*, 1999 (Abstract fra workshop på Neandertal Museum i Mettmann, link fra <http://www.neanderthal.de>)

¹² Om bonobo se Frans De Waal, *Bonobo Sex and Society*, *Scientific American*, marts 1995, s. 82-88.

¹³ Ian Tattersall, *ibid.*, s. 115, og C.Duarte et al.: The early Upper Palaeolithic skeleton from the Abrigo do Lagar Velho (Portugal) and modern human emergence in Iberia. *Proceedings of the National Academy of Sciences (USA)*, vol.96, s. 7604-7609, samt Tattersall & Schwartz, *Commentary*, *ibid.*, s. 7117-7119.

¹⁴ H.P. Steensby: Racestudier i Danmark. *Geografisk Tidsskrift* nr. 19, 1908, s. 144. Steensbys studier beskrives i yderligere detaljer i *Meddelelser om Danmarks Antropologi*, 1907, 1. bind. Om den tidlige fysiske antropologi i Danmark

se Niels Bonde & Pia Bennike: Fysisk antropologi og human evolution... *Dansk Geologisk Forenings Årsskrift for 1987-89*, 1990, s. 81-90.

¹⁵ Steensby, *ibid*, 1908 s. 136ff.

¹⁶ Steensby, *ibid*, s.145.

¹⁷ Frederik Poulsen, *Menneskets Urtid*, 1910, s.8

¹⁸ Klaatsch, *ibid*, s. 294f.

¹⁹ Johs.V.Jensen: Dansk Natur, *Rigets Julenummer 1910*, s. 11.

²⁰ Klaatschs teorier vedr. orangutang/asiater og gorillaer/negre tilsluttes i Johs. V. Jensen, *Vor Oprindelse*, 1941, s. 171ff og 176ff.

²¹ Johs. V. Jensen, *ibid*, s. 168.

²² Kaj Birket-Smith, *Vi Mennesker*, 1961, s. 152.

²³ Kaj Birket-Smith, *ibid*, s. 156.

²⁴ Kaj Birket-Smith, *ibid*, s.169f.

²⁵ Magnus Degerbøl, *Fra Abe til Menneske*, 1963, s. 56f.

²⁶ Om fundene i Israel se Ralph Solecki, *Shanidar. The Humanity of Neanderthal Man*, 1971.

²⁷ Tilstedeværelse af gravgaver se i Neandertal-grave, se Pascale Binant, *Les Sepultures du Paleolitique*, 1991 (Teshik-Tash, se s.30) og Paul Jordan, *ibid*, s.101.

²⁸ Om kannibalisme og fundene i Krapina se Erik Trinkaus & Pat Shipman, *ibid*, s. 167ff og Ian Tattersall, *ibid*, s. 88f og 97f. Om bjørnekult se ditto i Ian Tattersall, *ibid*, s. 98ff og Paul Jor-

dan, *ibid*, s. 108f.

²⁹ Arild Hvidtfeldt, *Menneskets oprindelse*, 1978, s. 61ff.

³⁰ *Menneskets oprindelse*, Temahæfte, Geologisk Museum 1981, s. 21.

³¹ De to synspunkter repræsenteres bl.a. af Stringer og Gamble, *ibid*, s. 158ff og af Paul Jordan, *ibid*, s. 98ff.

³² Leslie Aiello & Pia Bennike (red.), *Missing Links – alive!*, 1997, s. 78.

³³ Johs.V. Jensen, *Vor Oprindelse*, 1941, s. 174 og Johs.V. Jensen, Dansk Natur, *Rigets Julenummer 1910*, s. 11.

³⁴ *Manden fra Stenalderen* findes i samlingen *Den Natfødte* fra 1919, citat fra s. 75. Novellen er genudgivet på dansk i bogform i 1994.

³⁵ Bibliografi over palæofiktion se Marc Ange-not & Nadia Khouri, An International Bibliography of Prehistoric Fiction, *Science Fiction Studies* # 23 (vol. 8, part1, marts 1981), samt den udvidede og kommenterede udgave deraf på <http://www.trussel.com/prehist>.

³⁶ Wells citerer her en Sir Harry Johnston, H.G.Wells, *Menneskeslægten Historie*, 1937, bd.1, s. 198.

³⁷ William Golding, *Det røde dyr*, 1962, s. 201.

³⁸ Jean M. Auel, *Hulebjørnens Klan*, 1981, s. 17.

³⁹ John Darnton, *Neanderthaler*, 1997, s. 172f

Fortiden er ikke hvad den har været

Af Knut Kjeldstadli (oversat af Claus Bryld)

326 sider - 298 kr.

En moderne, let tilgængelig og bredt dækkende indføring i historiefaget. Bogen dækker områderne forskningsmetode, faghistorie og didaktik, og den forklarer hvad historie er, hvordan faget er vokset frem, hvilke spørgsmål historikere beskæftiger sig med i dag, og hvad der kendetegner deres faglige tilgang. Desuden fortæller bogen om, hvordan historisk forskning foregår, hvad metode er, og hvilke teknikker der står til rådighed.

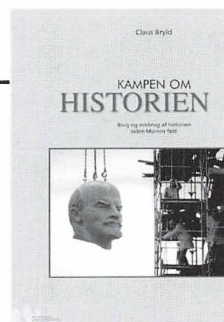
Kampen om historien

Af Claus Bryld

220 sider - 198 kr.

Denne essaysamling sætter den danske debat om besættelsestiden og om '68 i perspektiv.

Forfatteren stiller spørgsmålstegn ved tendensen til at reducere historie til et spørgsmål om valg mellem godt og ondt i fortiden og sætter fokus på forholdet mellem historie, identitet og erindring. Er det umuligt at forbinde historien og den kollektive erindring? Hvilken rolle spiller historie i samfundet i dag?

Handlingens kvinder

Af Karen Hjort & Anette Warring (red.)

220 sider - 185 kr.

Denne bog tager fat på historierne om de hidtil ukendte eller anonyme kvinder, der gjorde en indsats og dermed formåede at gøre en forskel. Kvinderne i bogen nedbrød grænserne for kvindernes rolle i samfundet - længe før kvindefrigørelsen. Disse viljestærke kvinders indsats og betydning har ikke fået megen plads - om nogen - i den almindelige Danmarkshistorie. Det rådes der bod på nu!

Bogen kan købes i din lokale boghandel eller bestilles hos Samfundslitteratur på:

Tlf.: 3815 3895 eller faxnr.: 3815 3858 eller købes online på:

www.samfundslitteratur.dk

Roskilde Universitetsforlag

Rosenørns Allé 9

1970 Frederiksberg C

Tlf.: 3815 3880 E-mail: slforlag@sl.cbs.dk

Små spor, store ord

Af Peter Henningsen, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Carlo Ginzburg: *Spor. Om historie og historisk metode. Red. af Morten Thing i samarbejde med Gert Sørensen, Museum Tusulanums Forlag 1999. 272 s. Kr. 275*

Den jyske Historiker nr. 85-1999: *Mikrohistorie. Red. af Niels Brimnes, Liv Egholm, Bente Jensen, Claus Møller Jørgensen, Torben K. Nielsen, Poul Porskær Poulsen og Lene Wul Petersen. 202 s. Kr. 125*

I de senere år har den historiske genre, som går under betegnelsen *mikrohistorie*, i stigende grad vundet terræn blandt de udøvere af historiefaget, som ofte kaldes "de nye kulturhistorikere". Mikrohistorien var oprindeligt et italiensk fænomen, som slog sine folder i tidsskriftet *Quadèrni Stòrici*, der blev grundlagt i 1966, og med Carlo Ginzburg og Giovanni Levi i spidsen, slog mikrohistorien i løbet af 1970'erne virkelig an. Da Ginzburgs nu klassiske bog om den sværmeriske møller Menocchio blev oversat til engelsk i 1980, var succesen hjemme: store salgstal og megen omtale førte til, at Ginzburg blev den mest omtalte mikrohistoriker i den vestlige verden. Fra Italien bredte interessen for mikrohistorie sig til Frankrig, Tyskland og USA, hvor forskere som E. Le Roy Ladurie, Hans Medick, David Sebean og N. Z. Davis vel står som de mest kendte repræsentanter for genren, men flere andre kunne nævnes.

Mikrohistorien kan sammen med den historiske antropologi (som den udøves af historikere, vel at mærke) bedst grupperes under den fællesnævner, som i USA kaldes "The new cultural History", i Tyskland for "Alltagsgeschichte" og "Historisches Antropologie", i Frankrig for "Mentalitetshistorie" og med lidt god vilje også i den engelske "History from below"-tradition. Hermed skal dog ikke forstås, at mikrohistorie er lig med disse genrer, man snarere at den er i "familie" med dem. Mikrohistorien er bl.a. karakteristisk ved, at den analyserer små enheder, f.eks. en person, en by eller et begreb, for at nå til en forståelse af den kulturelle helhed, som det studerede fænomen indgik i. Men metoden, der anvendes for at aflukke kildematerialet svar, er en helt anden end den klassiske kildekritiks. I antologien *Spor*, hvor en række af

Carlo Ginzburgs tekster om historie og historisk metode nu præsenteres på dansk for første gang, vil man i det tankevækkende bidrag *Spor. Indicie-paradigmets rødder*, finde en redegørelse for den metode, som forbindes med begrebet mikrohistorie. I dette essay redegør Ginzburg på elegant (og sprænglærd) maner for den indiciemetode, som den italienske kunstkender Morelli, psykoanalytikeren Sigmund Freud og forfatteren Arthur Conan Doyle - forfatteren til de berømte bøger om Sherlock Holmes - udviklede i slutningen af det 19. århundrede og han advokerer for, at netop denne indiciemetode er mere end velegnet, når den anvendes på historiske kilder. Tanken er fascinerende og, synes jeg, rigtigt set, men døm selv. Artiklen som længe har været en mikrohistorisk klassiker, og som til dato er publiceret i adskillige versioner, bør være standardlæsning for enhver metodeinteresseret historiker.

Til dato har mikrohistorien imidlertid ikke haft nogen udøvere herhjemme, selvom Hans Henrik Appels disputats fra 1999 blev lanceret som en mikrohistorisk undersøgelse. Appel introducerer os i sin forskningsoversigt ganske vist til David Sebean og hans mikrohistoriske metode, men det er ikke mit indtryk, at Appel egentlig gør brug af denne metode i bogen. Appels projekt om at udforske forandring over tid forekommer mig heller ikke at høre under det typiske mikrohistoriske felt, idet mikrohistorien snarere undersøger statiske situationer, og ikke forandring. Jeg vil derfor hellere placere Appels bog i samme tradition som f.eks. de franske mentalitetshistorikere, herunder særligt Robert Muchembled, hvis hovedværk Appel da også refererer til gentagne gange.

Appels disputats rører imidlertid ved et mere grundlæggende problem, når vi taler om mikrohistorie: er der nogen, som har patent på at definere, hvad begrebet egentlig dækker? I antologien *Spor* fremhæver Carlo Ginzburg i hvert fald, at han ikke vil gøre det, da han aldrig har betragtet sig selv som mikrohistoriker. Han er historiker og det er det. Begrebet mikrohistorie er blot blevet påhæftet hans og andres forskning af andre. På det seminar om mikrohistorie, som afholdtes på Syddansk Universitet i Odense i november 1999, fandtes der da også forskellige holdninger blandt deltagerne om,

hvad mikrohistorie er. Nogle mente, at begrebet helt entydigt pegede hen mod den type forskning, som bl.a. udføres af Ginzburg, mens andre indtog en noget mere afslappet position og mente, at de Ginzburginspirerede ikke kunne tage patent på begrebet. Man kunne her indvende, at begrebet med tiden vil blive tømt for reelt indhold, hvis det kan tages i anvendelse på alle mulige genrer, som blot undersøger noget "småt". Ja, måske var begrebet ligefrem indholdsløst fra starten? Dette antyder Ginzburg faktisk i essayet *Mikrohistorie: to eller tre ting jeg ved om den* fra antologien *Spor*, hvor han forsøger at opspore begrebets oprindelse. Iøvrigt et stykke underholdende videnskabshistorie.

Mikrohistorikerne anvender ofte kilder, som beskriver hændelser på randen af det normale. Retskilder og inkvisitionsrapporter, men også dagbøger, breve o. lign. kan med fordel udnyttes. Med disse ekstraordinære eller ordinære hændelser forsøger mikrohistorikerne derpå at pejle sig ind på normerne og kulturen i de samfund, som producerede disse kilder. Hvad var de ekstraordinære i forhold til? Og hvad var i så fald det normale? Det er ikke det enkelte objekt, der er hovedtema for mikrohistorien, men derimod hvad dette objekt kan fortælle os om den kultur og det samfund, som det var en del af.

Smagsprøven på Ginzburgs tekster blev udgivet samtidig med, at Carlo Ginzburg var i Danmark i november 1999, hvor han bl.a. holdt et foredrag på Københavns Universitet, der var så lærd, at selv de mest kyndige måtte luske beskæmmede bort. Og således er også antologien *Spor* præget af sin ophavsmands højtlærde baggrund og nærmest uhyrlige klassiske dannelse. Ind imellem bliver det næsten en tand for meget, og af og til virker det som ren *show off*. Men Ginzburg er alligevel en mand, som er værd at studere nøjere. Han kan noget, som ikke ret mange kan gøre ham efter og hvad det er, kan man bl.a. få en smagsprøve på i denne bog, som jeg vil betegne som et absolut *must*. En stor del af bogens bidrag er hentet fra samlingen *Miti, emblemi, spie. Morfologia e storia* fra 1987, som i 1989 blev oversat til engelsk. Oversættelsen fra italiensk er foretaget af flere forskellige folk, som tydeligvis mestrer det vanskelige arbejde. Bogen indledes med en velskreven introduktion, hvori Morten Thing gennemgår Ginzburgs forfatterskab og den afsluttes med en komplet bibliografi, som også indeholder oversættelserne til hovedsprogene. Tekstudvalget kan selvfølgelig

diskuteres, men synes dog rimeligt stringent og logisk udvalgt. Det er alt i alt en flot redigeret antologi, som for første gang præsenterer en af det moderne Europas nye kulturhistoriske sværvægttere på dansk. Med andre ord en bog, som forlaget og de redaktionelle medarbejdere kan være stolte af.

Redaktionen bag det jyske tidsskrift *Den jyske Historiker*, har nu også taget konsekvensen af mikrohistoriens stigende popularitet, og har derfor søsat et temanummer om emnet i deres seneste udgivelse. Heri introduceres vi for mikrohistorien fra flere forskellige vinkler: i et fint bidrag fra Lars Bisgaard underkastes en række gejstlige, middelalderlige drikkehorn fra Flensborg en mikroskopisk undersøgelse og fra studiet af hornene trækker han tråde direkte til selve den gejstlige kalente-institution, dens funktion, "medlemsskare" og lign. Derfra igen videre til hele samfundet og slutteligt kommer han med et bud på, hvorfor gejstlige ikke forærede hinanden drikkehorn efter reformationen 1536. Der trækkes med andre ord direkte tråde fra det virkelig små (drikkehornet) til det virkelig store (Samfundet/reformationen).

Det er netop ét af mikrohistoriens karakteristika, at man reducerer mængden af kilde-materiale til det mindst mulige, f.eks. et drikkehorn eller en gammel sutsko, og tillader sig at opstille store hypoteser på baggrund af dette spinkle materiale. Noget, som de fleste historikere vil synes, er helt forrykt. Men mikrohistorikerne gør ikke dette på grund af blåløjhed eller dovenskab, men derimod med bevidst afsæt i enten Carlo Ginzburgs semiotiske eller antropologen Clifford Geertz' fænomnologiske arbejder om den enkelte handling symbolske udsagnskraft: i ethvert samfund vil alle handlinger indeholde elementer af den overordnede kulturs karakteristika, og ved at analysere de symboler, som f.eks. indgår i handlingen, eller ved at tolke handlingens symbolske islæt kan man få en idé om, hvorledes kulturen udformede sig i det samfund, som producerede handlingen eller genstanden - in casu drikkehornet. Det er denne form for analyse, som Geertz benævner "thick description". Andre mikrohistorikere vender sig i stedet mod antropologen Victor Turner og hans teorier om tilværelsen som et socialt drama, men også her er det tydingen af symboler - tegn - som er i centrum.

Mikrohistorie kan med andre ord ikke, som nogle historikere nu og da er tilbøjelige til, slås i hartkorn med lokalhistorien, således som det

også fremgår af Steen Buscks indlæg i temanummeret: den mikrohistoriske tilgang er en metode, ikke en bestemt disciplin, og den er ikke bundet til nogen form for bindestregshistorie eller til et afgrænset forskningsfelt. Den er tværtimod en generel tilgang til historieforskningen, som kan anvendes universelt, hvad enten man studerer bønder i det 15. århundredes Tibet eller industrispionage i det 20. århundredes Kina. Man vælger sig en by eller et hus, en bonde eller en handling, tolker den symbolsk på baggrund af ens allerede indhøstede viden om periodens historie, og fremtryller derefter en besnærende tese om tidens kosmologi og verdensalt m.m. - keine Häxerei, nur Behändigkeit - men næsten altid med udgangspunkt i den af Morelli, Freud og Sherlock Holmes fremhævede indiciemetode eller i en ren fænomenologisk eller hermeneutisk metode.

Temanummeret er opdelt således, at de tre første artikler behandler mikrohistorien teoretisk og historiografisk, mens de sidste tre indlæg giver eksempler på mikrohistorisk forskning. Hertil kommer yderligere et par artikler uden for tema, som derfor ikke vil blive omtalt her. I en beundringsværdig klar indledning introducerer antropologen Michael Harbsmeier os for mikrohistorien som begreb og forskningsfelt og kortlægger dens teoretiske inspiration fra den symbolske antropologi. Kort og klart. Sådan skal det gøres.

Hvordan det ikke skal gøres, får vi derimod et indtryk af i det efterfølgende indlæg - Liv Egholms udredning om den italienske mikrohistories muligheder, problemstillinger m.m. Det er ganske enkelt en alt for indviklet og delvis uforståelig tekst med et alarmerende liltal, hvor enkle ting forklares på en vanskelig måde. Forøvrigt et forstemmende træk ved mange teoretiske og kulturvidenskabelige arbejder. Hvorfor skrive noget uklart, når det kan skrives klart? Det er for mig at se ingen undskyldning for tågesnakken blot at henvise til den specielle faglige traditions signaludtryk og jargon, således som flere gør. At mange formulerer sig tåget berettiger ikke en til selv at gøre det! Enhver forfatter, det være sig inden for skønlitteratur eller faglitteratur, bør lægge sig den engelske forfatter W. Somerset Maughams tanker desangående på sinde: "Der findes to former for sproglig uklarhed hos forfattere, den ene skyldes simpelt sjukskeri, den anden er mere bevidst. Folk udtrykker sig ofte uklart, fordi de aldrig har gidet gøre sig det besvær at lære at skrive klart (...). En anden

art uklarhed opstår, hvor forfatteren ikke selv er sikker på sin mening. Han har en vag fornemmelse af, hvad han vil udtrykke, men hvad enten det nu kommer af dovenskab eller af manglende tænkeevne, har han i hvert fald ikke formuleret det klart i sin bevidsthed, og man kan derfor heller ikke undre sig over, at det heller ikke lykkes ham at finde et præcist udtryk for sin tågede forestilling."

Ud af Liv Egholms epistemologiske tågedis dukker derpå den jordnære århusianske lektor, Steen Busck, som snusfornuftigt argumenterer for, hvorfor mikrohistorie og lokalhistorie ikke er det samme. Han gør det til gengæld i et klart og godt sprog. Efter Buscks korte indlæg følger Lars Bisgaards allerede omtalte artikel om de flensborgske drikkehorn, som forøvrigt er et ganske interessant stykke, hvorimod det næste bidrag, den tyske historiker Valentin Groebners indlæg om gavegivning, forekommer mig noget løst og ustruktureret. Muligvis er det oversættelsen, som det er galt med.

Til sidst følger Lene Wul Petersens lange artikel om den tyske flygtning "David", hvis ophold i Danmark før, under og efter 2. verdenskrig, hun underkaster en analyse. Det er ikke så meget "David" som sådan hun er ude efter, men hvordan der tales om ham - altså diskursen - og hvorledes der etableres et billede af "David", der i grunden ikke har så meget at gøre med, hvem "David" i virkeligheden er, men derimod med, hvorledes man foretrækker at opfatte ham. Fortællingen er sådan set både interessant og velskrevet, men pointen er noget tynd i forhold til artiklens længde - men det er trods alt en smagssag.

De nævnte svagheder i hæftet til trods, er det velgørende, at danske historikere nu byder selvstændigt ind på det mikrohistoriske univers, og selv forsøger sig ud i genren. Uanset om man betragter mikrohistorie som historisk forskning eller som litterær fiktion eller faktion, er genren spændende, da den åbner nye tolkningsmuligheder for historikeren, særligt for den historiker, der befinder sig inden for et forskningsfelt, hvor kilderne er sparsomme. Hvis jeg til sidst skal vægte de to anmeldte værker i forhold til hinanden, er der dog ingen tvivl: det er Ginzburgs bog, man skal bruge spareskillingerne på - han er nemlig den ægte vare, og han kan om nogen kunsten at trylle store ord frem af små spor.

Når man slår stort brød op til kiks

Af Michael Sterll, mag.art., Botanisk Museum, Københavns Universitet

Thomas Söderqvist, Jan Faye, Helge Kragh & Frank Allan Rasmussen (red.): *Videnskabernes København, Roskilde Universitetsforlag 1998. 276 sider. Kr. 295.*

Antologien *Videnskabernes København* er blevet til på grundlag af en plan, som Thomas Söderqvist fremlagde for det netop grundlagte Netværk for Videnskabshistorie og Videnskabsfilosofi i december 1994. Hensigten var at koordinere bestæbelserne om en antologi om dansk videnskabshistorie i dens urbane kontekst. Der er således ikke blot tale om et tidsafsnit indenfor dansk videnskabshistorie, men om en speciel vægtning af samspillet mellem byen København og dens videnskabelige miljø, og det er specielt dette samspil, der gøres til genstand for en analyse i bogens meget omfattende og velskrevne indledning: *København som videnskabelig storby, 1880-1960 – en indledning*, forfattet af de tre redaktører i fællesskab.

Synspunktet slås fast allerede på p. 11: *Den foreliggende antologi er derfor blevet til ud fra en overbevisning om, at videnskaberne udgør en mere væsentlig del af historien, ikke mindst byens historie..... Op igennem hele Europas historie har videnskabernes udvikling været intimt forbundet med byens, og følges to sider længere fremme op med: Den her foreliggende antologi er blevet til ud fra det synspunkt at København er et godt eksempel på studiet af vekselvirkningen mellem videnskaben og byen.* Og yderligere to sider længere fremme med: *Men ligesom den intellektuelle biografi bliver mere interessant, hvis man kontekstualiserer fortællingen, bliver et videnskabeligt portræt af byen mere interessant, hvis man prøver at se det på baggrund af de bredere intellektuelle strømninger samt de sociale, politiske og kulturelle forhold, der betingede de videnskabelige aktiviteter.*

Man har valgt at begrænse sig til denne periode, idet *Det ville måske ikke være urimeligt at kalde tiden siden industrialismens og modernitetens gennembrud i de sidste årtier af 1800-tallet frem til den store universitetsreform i 1960'erne for den danske videnskabs guldalder.* (p.10) og *Når universitetets ledelse igennem de sidste år har talt om behovet for at etablere et eliteuniversitet i København, må dette rimeligvis*

ses på baggrund af, at København i dag ikke indtager nogen særligt fremtrædende plads på den internationale hitliste over forskningsmiljøer. (p. 9).

Synspunktet er godt nok hverken nyt eller enestående, som redaktørerne også selv påpeger, og bogen forsøger ikke at dække alle aspekter af sit emne. Tværtimod opremser redaktørerne stort set lige så mange andre delemmen, der med samme ret fortjener behandling, og indledningen munder ud i et ønske om en langt mere omfattende 2. udgave.

Med programmerklæringer er det som med menukort. Når de er affattet på overbevisende køkkenfransk og demonstrerer *le chef's* sans for såvel nyskabelser som respekt for gastronomiens klassiske retninger, stemmes sindet til andagt, styrkes appetitten og mundvandet stimuleres. Sådan er det også med et forord, der lover nybrud indenfor en faglig tradition med behørig referencer til en ny generation af fædre i et sprog, der tydeligt demonstrerer, at hér taler fagfolk.

En sådan indledning er det til fulde lykkedes redaktørerne af *Videnskabernes København* at forfatte.

Konstateringer af, at videnskabernes og byernes udvikling er gensidigt forbundne, er ganske rigtigt ikke ny, men har heller ikke været genstand for så megen interesse. Måske fordi det empiriske belæg er så trivielt, at det indgår i enhver københavners bevidsthed allerede efter det første besøg i Rundetårn. For mig, der færdes på en universitetsinstitution, der i forhold til såvel sit forskertal som sin STÅ-produktion optager en meget central placering i bybilledet både geografisk og oplevelsesmæssigt, er det en smule sært at opleve, at dens fag aldeles ikke optræder i *Videnskabernes København*, bortset fra at Botanisk Have af indlysende grunde er rimeligt centralt placeret på omslagsbilledet. Denne banale konstatering gav mig på forhånd en fornemmelse af, at den fine teoretiske indledning meget let kunne vise sig at være varm luft. Som et eksempel på, at sammenkædningen imellem videnskabshistorie og urban historie ikke altid falder godt ud, nævnes i indledningen Robert H. Kargon's *Science in Victorian Manchester*, der: *lover meget, men teksten lægger meget større vægt på videnskaberne end på*

Manchester og behandler næsten ikke relationen mellem de to. (p.12). Det kunststykke lader sig uden vanskeligheder gentage.

Et godt eksempel på, at det forholder sig sådan, er Frans Gregersens meget velkrevne og særdeles informative artikel om *Linguistkredsen – en københavnsk kreds af sprogforskere*, der primært drejer sig om Louis Hjelmslevs liv og betydning. Gregersen fremhæver ganske korrekt: *Louis Hjelmslev var således både født og blev senere gift ind i den snævre kreds af københavnske intellektuelle som prægede de videnskabelige institutioner* (p. 61). Men artiklen indeholder absolut intet om, hvordan denne elite var specielt københavnsk eller om, hvordan den satte sit præg på byen. Jeg har da også meget svært ved at forestille mig, hvordan strukturalismen og glossematikken har kunnet bidrage afgørende til hverken elitens videre dannelse eller til folkets forbedring.

Mens alle – også københavnere – i dag fortsat kender Niels Bohr og Niels Bohr Institutet, der specielt i Magnoliaernes blomstringstid virkeligt sætter præg på gadebilledet, er navne som Louis Hjelmslev og Roman Jacobsen – deres centrale placering og store betydning i nyere dansk videnskabs historie ufortalt – nok mere reserveret for specialister. Da jeg nogle år tilbage netop benyttede Hjelmslevs forfatterskab som udgangspunkt for en introduktion af positivistisk videnskabsteori, var det helt tydeligt, at en del af de øvrige undervisere både kendte personen og fandt det ganske pudsig at inddrage ham overfor et forum, der alene bestod af naturvidenskabelige studerende. Til gengæld var det ligeså tydeligt, at navnet ikke vakte nogen form for genklang blandt de studerende. Det er derfor så afgjort på sin plads at fremhæve, at det omfattende videnskabelige arbejde, der fandt sted i København i disse år, var baseret på et solidt netværk, hvor alle kendte hinanden og ofte samarbejdede på tværs af faggrænser. Videnskabeligt arbejde var også fortsat domineret af ”bedre folks børn”; hverken brødrene

Bohr eller Louis Hjelmslev behøvede at bekymre sig om SU's størrelse. Netop i en sådan fremstilling bliver Hjelmslev en central person, der fortjener at blive fremdraget, og Gregersens korte artikel er hér en fremragende introduktion. Desværre er der sket et lille kiks i noteapparatet, hvor note 16 fejlanger en af Hjelmslevs mest centrale udgivelser.

Den samme tendens til at skrive korte, sammenhængende og overskuelige artikler om yderst forskellige videnskabsgrene og forskere uden nogen hensyntagen til det i indledningen opstillede paradigme går stort set igennem hele bogen, med Lene Kocks artikel *Sigøjnerne i søgelyset* som det tætteste man kan komme til en teorikonsistent fremstilling; selv Thomas Søderqvist, der må anses for teoriens egentlige fader, fremhæver i sit eget bidrag om Niels Kaj Jerne nok sin helts tilknytning til og afhængighed af det omgivende storbymiljø, men det er netop storbyen og ikke den specielle storby, det handler om. Klart nok, når Jerne var i København, talte han med københavnske kolleger og turede københavnske værtshuse – og hvad så?

Når det således har været muligt for 13 yderst forskellige, men særdeles kompetente forskere, stort set at skrive sig udenom den erklærede fællesteori, kan det i mine øjne opfattes enten som et udtryk for teoriens manglende bæredygtighed eller for dens irrelevans.

Som en generel introduktion til et selektivt udvalg af tidens store navne er *Videnskabernes København* så afgjort læseværdigt, men den store overordnede sammenhæng forekommer kun i forordet. Jeg kan kun dele det fromme ønske om, at udgivelsen vil blive fulgt op af en langt mere omfattende 2 udgave, specielt vil den afsluttende, aldeles ufuldstændige oversigt over periodens arkiver, biblioteker og samlinger med fordel kunne udbygges ganske betydeligt, mens jeg sagtens kan forestille mig et mindre prætentivt forord.

Michael Sterll

Grækenland i mellemkrigstiden

Af Lars Erslev Andersen, cand.mag., lektor ved Historie og Mellemøststudier, Syddansk Universitet, Odense

Mogens Pelt: *Tobacco, Arms & Politics. Museum Tusulanum Press, Københavns Universitet 1998, 342 sider.*

Hvor hører Grækenland til? Europa vil de fleste med rette svare. Mange vil endog tilføje, at Grækenland er den europæi-

ske civilisations vugge: Det er her, at ideen om demokratiet blev undfanget, det er her, at den klassiske kunst udviklede sig og den dag i dag fremdeles udgør en stor inspirationskilde for vore dages kunst, og det var her, at Platon og Aristoteles grundlagde den europæiske filosotradition. Som filosofen Alfred North Whitehead udtrykte et par årtusinder efter de store græske filosoffer, er den europæiske filosofihistorie blot at betragte som fodnoter til Platon og Aristoteles. Hvad kan da være mere europæisk, end netop Grækenland?

Når spørgsmålet om, hvor Grækenland hører til, alligevel med en vis ret kan stilles, hænger det sammen med flere forhold: For der første var landet i næsten fire århundreder (1460-1829) underlagt Osmannerriget, hvilket selvsagt har efterladt sine spor. For det andet har landet lige siden medlemskabet af EF (senere EU) i 1981 markeret sig med særstandpunkter til stor irritation for de dominerende lande i det europæiske fælleskab. Det gælder både i spørgsmålet om forholdet til Tyrkiet, i Cypem-spørgsmålet, og i forsøgene på at finde løsninger i Balkan senest i forbindelse med NATO's (Grækenland har været medlem af NATO siden 1952) bombninger af Serbien i foråret 1999. Netop i Grækenland var den folkelige protest mod NATO's Kosovo-aktion størst og mest markant, hvor man overalt så graffiti med slogans, som sammenlignede NATO og USA med Nazi-Tyskland.

Dertil kommer, at kendskab til Grækenlands nyere historie samt politiske forhold synes at være særdeles begrænset – i hvert fald i sammenligning med den almene viden om landets oldtidshistorie. De fleste, der rejser til Grækenland, gør det for at nyde landets Middelhavskultur, hvadenten det er mad, vin eller badevand, som står på ønskelisten eller for at se på ruiner, museer og oldtidskunst. De gør det ikke for at blive klogere på forholdene i det moderne græske samfund. Heller ikke i akademiske kredse og den internationale forskning har Grækenlands nyere historie topprioritet, hvorfor der fremdeles er en lang række felter, som forskningen stadig mangler at belyse og dokumentere.

Alene af denne grund må man hilse Mogens Pelts bog *Tobacco, Arms & Politics* velkommen. Ikke alene tilbyder den en samlet fremstilling af Grækenlands historie og placering i stormagtsrivaliseringen i mellemkrigstiden, den afdækker også på baggrund af omhyggelige og flittige arkivstudier et aspekt, der kun i mindre grad er blevet belyst i den internationale forskning,

nemlig det tætte græsk-tyske forhold, som udviklede sig fra den internationale økonomiske depression i 1929 til den tyske besættelse i 1941. Det er det græsk-tyske forhold, der er i fokus i bogen, og Pelt fremstiller det med stor omhyggelighed og mange detaljer, hvilket gør at bogen både er spændende og informativ.

Fremstillingen er inddelt i tre perioder. I den første periode fra 1929-1933 er udviklingen præget af verdenskrisen, lukningen af internationale kreditmarkeder og faldende priser på råvarer, herunder tobak, der var en særdeles vigtig eksportvare for Grækenland. Samtidig var udviklingen forstyrret af mangel på hård valuta samt problemer med at integrere de godt 1 mio. indvandrere, som var resultatet af Lausanne-traktaten i 1923, der grundlagde det moderne Tyrkiet som stat på ruinerne af Det Osmanniske Rige. Tilsvarende led Tyskland af mangel på valuta, hvorfor den græsk-tyske handel i denne periode var på lavblus. Ikke desto mindre blev grunden lagt til et tættere samarbejde, der for alvor udvikledes i den anden periode fra 1933-1937, hvor Grækenland i stigende grad blev afhængig af Tyskland, der aftog den græske tobak, men på betingelse af, at Grækenland købte bl.a. våben hos tyskerne. I denne periode får Tyskland stadig mere kontrol med græsk industri (våben-, kemisk og elektroteknisk industri), og da Grækenland ikke kan afsætte sin tobak til andre markeder er afhængigheden af Tyskland uundgåelig. Forsøg på at komme ind på det britiske marked mislykkedes af flere grunde, bl.a. fordi de britiske forbrugere foretrak amerikansk Virginia fremfor græsk orientalsk tobak. I den tredje periode kompliceres forholdene, hvilket skyldtes den internationale udvikling, hvor Tyskland dels lægger pres på Grækenland i rivaliseringen med Storbritannien, dels indgår i et konkurrenceforhold til Italien vedrørende indflydelse og dominans på Balkan. I den forbindelse argumenterer Pelt vedholdende for, at det tysk-italienske forhold i perioden i meget højere grad var præget af indbyrdes magtkamp end fælles forståelse, ligesom den tyske udenrigspolitik var splittet mellem forskellige fraktioner, hvor Göring handlede egenrådigt og til tider i direkte modstrid med den officielle tyske politik. Det førte bl.a. til tysk våbeneksport arrangeret som re-eksport via Grækenland til republikanerne i Den Spanske Borgerkrig. På dette område er Pelts bog et udmærket og nyttigt supplement til de nyere fremstillinger om det spansk-tyske forhold under og efter borgerkrigen, som de seneste år er blevet udgivet (se Kay

Lundgreen-Nielsens artikel i *Nyt Fra Historien* XLVIII, 1 (forår 1999). Samtidig ser man, at Grækenland gennem våbeneksport blander sig i f.eks. interne ægyptiske forhold til stor irritation for Storbritannien.

Fokus i bogen er som nævnt de tysk-græske forhold, som forfatteren dokumenterer gennem de økonomiske relationer. Denne metode indebærer, at bogen er fuld af dokumentation på dette område, men at andre forhold som f.eks. den politiske udvikling i Grækenland og de officielle diplomatiske forhandlinger er mere nedtonede. De fremstilles ganske vist, ligesom Grækenlands historie fra afslutningen på 1. Verdenskrig og frem til 1929 ligeledes skitseres. I forhold til analyserne af de økonomiske relationer – som forfatteren til gengæld formår både at gøre spændende og vise vigtigheden af – er der dog tale om oversigtsprægede fremstillinger. Det er selvfølgelig helt i orden, men efterlader dog læseren med nogle uafgjorte spørgsmål. Således vier Pelt nogle sider til at introducere det allerede nævnte indvandrerproblem efter Lausanne-traktaten i 1923. Her modtog Grækenland et sted mellem 1,2 og 1,5 mio. grækere fra Lilleasien, og da kun 365.000 muslimer forlod landet indebar det, at godt 1 mio. skulle integreres i det græske samfund. Det bemærkelsesværdige er, at Pelt flere steder peger på, at de nye grækere rent faktisk tilførte det græske samfund en del ressourcer. Således skriver han, at de meget aktivt bidrog til industrialiseringen samt at en del med deres baggrund i anatolisk handels- og finansieringsvirksomhed sørgede for, at porten til Orienten blev Athen og ikke som tidligere Konstantinopel: "The Greek port became an important *entrepôt* between Europe and Asia.

It is not an exaggeration to say that the disintegration of the Ottoman Empire and, in particular, the construction of the Turkish nation state, resulted in the structures commercially connecting Europe and the Orient being shifted from Anatolia to the Greek nation state" (p. 25). Læseren efterlades altså med det meget interessante indtryk, at de mange nye indvandrere faktisk var en ressource, der bidrog aktivt til moderniseringen af Grækenland. Dette indtryk står i nogen kontrast til konklusionen, hvor de fremstilles som en stor belastning for den økonomiske og samfundsmæssige udvikling.

Tilsvarende beretter forfatteren ganske udførligt om etableringen af Metaxas' diktatur i 1936. Men ikke, synes jeg, tilstrækkelig til, at jeg føler mig overbevist om de kontrafaktiske teser, Pelt drister sig til i sin konklusion, hvor han skriver: "Earlier Greek plans for rearmament were not as extensive as Metaxas's and it is doubtful whether it would have been politically possible to fulfil Metaxas's ambitious rearmament programme in a democratic climate. The persecution of the Communists and the ban on unions resulted in internal political and social stability" (p. 263). Javel, Pelt har muligvis – endog sandsynligvis – nok ret i denne konklusion, men som jeg læser hans bog, er det ikke denne konklusion, han har bestræbt sig på at dokumentere, men netop de tysk-græske forbehold. Her er til gengæld meget stof og dokumentation at hente, og mine små forbehold må ikke overskygge den berettigede konklusion, at Pelt har skrevet en god, nyttig og meget læseværdig bog.

Lars Erslev Andersen

Tysk-sprogede Hitler-flygtninge i Skandinavien 1933-1950

Af *Matias Seidelin, cand.mag.*

Einhart Lorenz m.fl.: Ein sehr Trübes kapitel? Hitlerflüchtlinge im Nordeuropäische Exsil 1933 bis 1950, IZRG-Schriftenreihe 2, Ergebnisse Verlag, Hamborg 1998, 534 s.

Der har i dagspressen i det seneste års tid været en ganske massiv fokus på de tyske Hitler-flygtninge i Danmark. Både den islandske historiker Vilhjalmur Örn Viljalmsons formodede afsløringer om Justitsministeri-

ets hjemsendelse af jødiske tyske flygtninge i 1940-41 og den danske læge Kirsten Lylloffs undersøgelser af de tyske flygtninge i eksil i Danmark 1945-49 har således påkaldt sig offentlighedens interesse. Debatten i medierne har dog ofte været unanceret. Manglende viden om de tyske flygtnings liv og levned og deres modtagelse i Danmark og den førte politik i henhold hertil har i nogen grad svækket de forskellige udsagn. Set på den baggrund er tids-

punktet for udgivelsen af forskningsantologien om de tyske Hitler-flygtninge i et samlet nordisk perspektiv både velvalgt og nyttigt - også i en bredere sammenhæng.

Der er tale om et fællesnordisk forskningsprojekt støttet af *Nordische Forschungsrat für Humanistische Forschung*, hvor idéen har været at belyse forskellige grupper af Hitler-flygtninge og deres situation i eksil i Danmark, Norge og Sverige. Nyt er inddragelsen af emigranter fra Tjekkoslavakiet (sudetertyskerne) ligesom tidsperspektivet - 1933-1950 - giver mulighed for at se eksilsituationen i en længere tidsramme fra mellemkrigstid, i krig og til slut i efterkrigstiden. Det komparative aspekt ligger også som grundstenen i enkelte af fremstillingerne - et perspektiv der indenfor eksilforskningen findes i en tidligere antologi fra 1992 *Hitler-Flüchtlinge im Norden*, også under redaktion af Hans Uwe Petersen og Einhart Lorenz. Som sådan er der tale om temaer, der før har været belyst, og man finder da også i fremstillingerne berøringsflader med antologien fra 1992.

Redaktionen har dog forsøgt en vis udvidelse af interessefeltet for eksil-forskningen. Man betoner således i forordet, at der blandt de tysk-sprogede emigranter fandtes en stor gruppe, der levede forholdsvist 'anonymt'. På denne måde realiseres en bevidst problematisering af selve flygtninge-begrebet: Hvor man tidligere har lagt vægt på det politiske engagement blandt de forskellige grupperinger og navnlig de mere fremstående aktørers muligheder for at udøve venstrepolitisk og anti-fascistisk arbejde i eksil, konkretiseres en mere mentalitets- og socialhistorisk tilgang, hvor dagligdagsaspekter også inddrages som en del af den historiske totalitet i eksilsituationen (s. 9). Dog er det kun i enkelte af fremstillingerne, at dette nye aspekt for alvor træder frem, og det er da også en svaghed ved antologien, at der ikke fremdiskuteres en mere samlet og overordnet vurdering og problematisering af det traditionelle politiske flygtningebegreb i forhold til den social- og mentalitets-historiske tilgang.

De forskellige fremstillinger favner et bredt udsnit af den eksisterende eksilforskning og det er lykkedes at give gode sammenligninger mellem emigranternes situation i de forskellige nordiske eksillande og deres både politiske og samfundsmæssige reaktion på flytningeproblematikken efter Hilters magtovertagelse i 1933. Der startes med en alt for kort historiografisk gennemgang af Einhart Lorenz - 'eksilforskning' - hvor det netop betones at den hidtidige

forskning især har undersøgt de politisk aktive, anti-fascistiske eksilgrupper. En manifest præcisering af nye anvendelsesmetoder og indgangsvinkler i relation til den omtalte politiske komparativitets-litteratur ville her have skabt forståelse for hvad der egentlig menes med det, Lorenz definerer som de 'anonyme' flygtninge (s. 15). Vi er klar over, at der ikke tale om de 'prominente' flygtninge, der skilte sig ud ved deres skarpe politiske profil og anti-fascistiske arbejde, men det er ikke muligt at aflæse en klar skillelinje mellem politisk aktivitet og hverdags-historisk problematik. F.eks. understreges det, at emigranterne til trods for forskellige udgangspunkter og livsvilkår havde ét tilfælde: Det anti-fascistiske politiske arbejde (s. 16). Her mangler klar ressonans bl.a. til Tina Jacobsens undersøgelser af de hjemmegående tyske emigrantkvinder i SPD-grupperne, hvis funktion mest end dels bestod i den sociale opretholdelse af hjemmet i den uvante eksilssituation (s. 149). Og hvordan forholder vi det anti-fascistiske flygtningebegreb til den store mængde af tyske evakuerede flygtninge (ca. 240.000), der blev interneret i Danmark 1945-1949? Som Klaus Schulte understreger i sin artikel om eksilsituationen efter krigen var disse grupper navnlig gennem organet *Deutsche Nachrichten* udsat for massiv anti-fascistisk propaganda. Problemet i afnazificeringsarbejdet bestod dog i, at der mest end dels var tale om kvinder og børn, hvis sociale situation under interneringen var problematisk, og en egentlig politisk mobilisering var derfor svær (s. 365).

I Hans Uwe Petersen og Einhart Lorenz introducerende artikel til de politiske aspekter i den nordiske flygtningepolitik - 'Fremmedpolitik og asylpraksis' - gives en god oversigt over den politiske praksis i Skandinavien over for de tysk-sprogede emigranter. Der bygges bl.a. på Petersens egne intensive og vigtige studier med vægt i den danske politiske praksis, men inddragelsen af Norge og Sveriges flygtningepolitik giver gode muligheder for sammenligninger. Det overordnede indtryk er, at mens Sverige og Norges flygtningepolitik var dikteret af både racepolitiske bestræbelser og xenofobiske forestillinger navnligt overfor de jødiske flygtninge, var den restriktive danske flygtningepolitik nok så meget dikteret af angsten overfor Tyskland. I den svenske og den norske fremmedlovgivning fandtes f.eks. eksplicitte henvisninger til beskyttelsen af den nordiske race (s. 18 og s. 21). Her efterlades læseren i nogen grad med det indtryk, at racepolitiske indslag ikke optog danske poli-

tikere. Der henvises kort til den senere socialdemokratiske statsminister Hedtoft-Hansen og hans beskrivelser af 'jødeproblemet' (s. 28), men det må understreges, at Hedtoft-Hansen gentagne gange bl.a. under den nordiske regeringskonference som repræsentant for Matteottikomitéen i 1938 plæderede for en væsentlig stramning af politikken overfor de jødiske grupper, ligesom danske politikere - heriblandt justitsminister K.K. Steincke - op igennem 1930'erne over et bredt spektrum anvendte en skarp retorik i relation til 'jødeproblemet'. Det berøres ikke, at angsten for at de tyske jøder ville synliggøre et 'jødeproblem' i Danmark rent faktisk også eksisterede i dele af det danske jødiske minoritetssamfund. I *Jødisk Familieblad* gjorde man f.eks. i 1935 opmærksom på, at de russiske jøder, der var kommet til Danmark efter pogromerne i tiden før den første verdenskrig, havde optrådt 'anderledes' og havde haft svært ved at tilpasse sig det danske samfund, og at en lignende situation kunne opstå med tyske tilkommere.

Det understreges rigtigt, at der i dansk asylpraksis, som den bl.a. kom til udtryk på embedsmandsniveau i det danske politikorps i justits- og socialministeriet, var dikteret af skarp politisk kontrol (s. 21), og at arbejdstilladelser navnlig for de jødiske og de kommunistiske emigranter var sværere at få i Danmark end i de øvrige nordiske lande (s. 42). Den lempeligere politik over for socialdemokratiske flygtninge var et aksiom for alle tre socialdemokratiske regeringer, hvilket i asylpraksissen navnlig kan udlæses af de socialdemokratiske hjælpeorganisationers generelt bedre muligheder for at støtte tyske SPD-emigranter (s. 30). Forskelligheden mellem Danmark og de øvrige nordiske lande lå således ikke så meget i selve asylpraksissen, men mere i lovteksterne og deres eventuelle henvisning til racistiske argumenter, og det konkluderes da også, at Danmark 'på bundlinjen' førte den mest restriktive politik (s. 42).

I Hans Uwe Petersens artikel om samarbejdet mellem de nordiske lande i flygtningespørgsmålet redegøres i al væsentlighed for, at nationale interesser overfor stormagterne på længeresigt kom til at overskygge lysten til et tættere mellemstatsligt skandinaviensamarbejde - også mellem de nordiske fagbevægelser. Som sådan opstod mest end dels politiske kontakter, når de nordiske lande forsøgte at 'eksportere' flygtningeproblemet til hinanden. Den såkaldte fluktuation af tyske emigranter mellem de nordiske lande skyldtes ikke mindst Dan-

marks forsøg på at sende uønskede flygtninge videre til de andre nordiske lande, hvilket allerede i 1934 fik den svenske regering på banen med forslag om en stramning af kontrollen af flygtningestrømmene over Sundet (s. 74). Petersen underbetoner i nogen grad betydningen af den nordiske regeringskonference i 1938 (s.78). Som sådan var der tale om et forberedende møde til Eviankonferencen samme år, hvor trådene blev samlet til en mere fasttømret nordisk enighed på flygtningespørgsmålet. Det skinner således igennem kilderne, at Tysklands Anschluss havde skabt forventning om et øget flygtningetryk på de nordiske lande, og det er især den skarpe fællesholdning til de jødiske flygtninge, der her springer i øjnene som markant fællesnordisk udtryk.

Sven Nordlund demonstrerer i sit bidrag 'belastning eller gevinst?' hvordan de tysk-sprogede flygtninge efterhånden blev indsluset på det svenske arbejdsmarked. Argumentet er, at mens de tysk-sprogede flygtninge før krigen blev mødt med skepsis blev de under og efter krigen en nødvendig arbejdsreserver for det svenske produktionsopsving. I 1930'erne var ikke mindst de jødiske flygtninge blev mødt med stor skepsis, og gennem indgriben forsøgte den svenske stat at holde den tyske arbejdskraft udenfor produktionen - antageligt med det formål at hindre en egentlig integration og assimilering af de tysk-sprogede flygtninge. Politikken byggede på racistiske argumenter, men var også et forsøg på at beskytte den svenske arbejdskraft (s. 89). Det er navnlig interessant, at der forekom en vis arienerisering bl.a. af det svenske handelsliv, hvor jøder blev udelukket fra at starte egen produktion og forretning i Sverige (s. 96). Selv jøder, der havde boet i Sverige i længere tid havde svært ved at indføre kapital (s. 97) og blev på denne måde udskilt fra egentlig erhvervsvirksomhed.

I den forbindelse er det interessant i Dieter Nelles afhandling om de tyske sømænds og *Internationalen Transport Arbeiter Föderations* faglige modstand i Skandinavien, at se hvordan den svenske stat forsøgte at hindre anti-fascistisk modstandsarbejde under krigen. I delvist samarbejde med det tyske efterretningsvæsen *Gestapo* greb det svenske politi hårdt ind over for alle modstands- og sabotagetiltag vendt mod den tyske krigsmaskine - ikke mindst gennem beskyttelsen af de svenske havne, der repræsenterede vigtige indfaldsporte for de tyske råstofs- og trosskibstransporter (s. 175). Som sådan var det tyske anti-fascistiske arbejde i Skandinavien

ramt af skarp politisk kontrol fra både skandinaviske og tyske myndigheders side. Ludwig Eibers noget tvivlsomme karakteristik af Richard Hansens kontakt med en *Gestapo* agent viser i den sammenhæng - om ikke andet - at det tyske efterretningsvæsen var opmærksomme på de anti-fascistiske kampaktiviteter i Skandinavien. Aktiviteterne i Sopades grænsesekretariat havde tilknytning til det franske og det britiske efterretningsvæsen, og denne viden gav Hansen ifølge Eiber ukritisk og trods advarsler videre til Gestapos agent (s. 183). Afdækningen af Richard Hansens arbejde er imidlertid mangelfuld, fordi der fortrinsvis bygges på indberetninger fra agenten selv, og læseren efterlades med det indtryk, at Sopades funktion som anti-fascistisk gruppe i det skandinaviske eksilrum, navnlig var præget af Richard Hansens selviske, åbenmundede og usikre lederstil. Sammenlignet med hvad vi ellers ved om Hansens arbejde, må dette betegnes som en noget fortegnat karakteristik, og det må konkluderes, at hvis omvurderingen af Richard Hansens aktiviteter skal virke troværdig, fordres ud fra et forskningsmæssigt standpunkt et langt bredere kildegrundlag.

Frank Meyer viser i sin undersøgelse af de tysk-sprogede emigranternes kommunikationsmuligheder i de skandinaviske eksillande, at det nærmest var umuligt for emigranterne at videregive et adækvat billede af nazismen og dens problematiske følger til de skandinaviske offentligheder. Advarslen blev simpelthen overhørt, og hvad der måske overrasker nok så meget er, at Danmark var det land, hvor emigranterne havde flest muligheder for at nå frem med de anti-fascistiske budskaber. Udenrigsministeriets kontrol med den danske presse er velkendt, men til trods herfor eksisterede i Danmark rimelige kommunikationsmuligheder ikke mindst gennem venstre-pressen og arbejderbevægelsens bogforlag, der stod for langt den største del af publikationen af de anti-fascistiske budskaber også i Norge og Sverige. Men selvom kommunikationsmulighederne var bedst i Danmark ses alligevel et dramatisk fald i antallet af anti-fascistiske blotlægningsartikler: I *Social-Demokraten* skete således et fald fra 68 artikler i 1935 til blot 20 i 1939 (238). Faldet må - som det også nævnes af Meyer - nok så meget ses i sammenhæng med den fortsatte danske neutralitets- og tilpasningspolitik, der betød en voksende kontrol overfor den anti-fascistiske venstre-presse i årene op til besættelsen - et forhold der i øvrigt også gjorde sig gældende i relation til den pro-nazistiske presse, der på samme

tid oplevede Udenrigsministeriets pressebureauers strammingsstrategier. Som sådan fordrede den danske regering først og fremmest en strengt *neutral* holdning til det stadigt mere aggressive Tyskland. Denne pointe savnes i Meyers udlægning.

Til sidst vil vi vende blikket mod de mere social- og mentalitetshistoriske tilgange. Tina Jakobsen undersøgelse Tyske kvinder i eksil er en viderebearbejdning af et speciale, som første gang fremkom som artikel i den omtalte antologi fra 1992 *Hitler-Flüchtlinge im Norden*. Der skelnes plausibelt mellem de forskellige kvinde-emigranternes situation: Der var de kommunistiske kvinder, der gennem deres arbejde i KPD deltog i anti-fascistisk arbejde i det nye eksilrum. Den sociale kontaktflade udadtil i det danske samfund forekom som en del af de udadvendte aktiviteter. I modsætning hertil fastholdtes gifte kvinder til SPD-emigranter i højere grad i traditionelle kønsrollemønstre, hvor arbejdet i hjemmet stod centralt. Den sociale kontaktflade skete her i høj grad gennem mændenes liv og var derfor mere begrænset. Mange kvinder stod imidlertid i en dobbeltrolle, fordi de havde bedre muligheder end deres mænd for at få anvist lavstatus arbejde navnlig som husassistenter. På denne måde fandtes kvinder, der både stod som forsørgere og husmødre, og det bemærkes interessant at fastholdelsen i den traditionelle husmoderrolle i nogen grad gjorde det lettere for kvinderne at vænne sig til den uvante eksilsituation end det var for mændene, der ofte uden arbejde og afhængige af de forskellige flygtningekomitéer måtte omstrukturere deres traditionelle 'arbejdsidentitet' og forsørgerrolle (s. 149). Man kan rette en kritik mod Tina Jakobsens betoning af emancipationsperspektivet: Selv om en stor del af kvinderne optrådte som familieforsørgere, må det være klart, at emancipationen - hvis denne også forstås som et politisk frigørelsesprojekt (dette defineres ikke) - vel først og fremmest var en fortsættelse af den frigørelse eller identitetsfastholdelse, der eksisterede allerede inden flugten i eksil. Således fortsatte KPD-kvinderne deres politiske engagement i eksilrummet, mens frigørelsespotentialet stadigt var ikke-eksisterende blandt traditionelle husmødre i SPD-grupperne.

Jörg Lindners undersøgelse af tysk-sprogede emigranter i svenske interneringslejre forsøger at give et billede både af baggrunden for interneringen af de tyske flygtninge og deres dagligliv i lejrene. De internerede var først og fremmest 'utilpassede' flygtninge, der på forskellige vis

mentes at udgøre en trussel mod det svenske samfund. Baggrunden for internering kan således ikke blot reduceres til flygtningenes politiske aktiviteter: Selv om lejrene mestendels tog imod kommunistiske flygtninge, og det gøres klart, at også SPD-emigranter fandt vej til lejrene (s. 48). Lejrtilværelsen betød at de indsatte blev afsondret fra det svenske samfund og gennem forskellige magtovergreb forekom en skarp disciplinering af de indsatte. Der konkluderes, at metoderne ikke kan sammenlignes med de samtidige Kz-lejre i Tyskland, men at der til trods herfor var tale om en behandling, der set i bakspejlet var kritisabel (s. 68). Lindner anvender ganske ukritisk Foucaults mentalitets-sociologi og magtrelationsbegreber på sit empiriske materiale, og det bliver noget uklart om der sigtes efter en redegørelse af samfundets repressive magtrelationer udtrykt i lejr- og fængselslivet, eller der sigtes efter en beskrivelse af de internerede og deres forhold og de sociale effekter af disciplineringsstrategierne.

Udover de omtalte artikler beskriver Bob

Engelbertsson 'arkivarbejde for intellektuelle flygtninge' (s. 115-123), mens Einhart Lorenz i komparativt lys fremstiller 'venstreorienterede socialisters arbejde og læreprocesser i det skandinaviske eksil' (s. 195-229), og viser hvordan disse grupper - navnlig SAP-partiet i Norge med Willy Brandt i spidsen - efterhånden 'konverterede' til SPD. Rudolph Tempseh undersøger også med vægt på komparativiteten 'Sudetertyske socialdemokrater i Norden efter 1938' (s. 283-316) og demonstrerer deres tilsyneladende vellykkede integration navnlig i det svenske samfund helt op til 1990'erne, mens Lene Wul og Troels Rasmussen gør rede for 'de nordiske lande og det sudetertyske flygtningeproblem 1938/39' (s. 317-334). Klaus Misgeld beskriver afslutningsvis med hovedvægt på det svenske samfund 'følgerne af eksilet' (s. 399-316) og mulighederne for at realisere et livsgrundlag i eksilrummet, ligesom der findes en beskrivelse af de grupper, der efter krigen valgte at vende tilbage til deres hjemland.

Matias Seidelin

Hans Hedtoft biograferet

Af Rasmus Mariager, cand.mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Leif Thorsen: Hans Hedtoft. En biografi. Odense Universitetsforlag 1998, 354 s., rigt illustreret, 250 kr.

Hans Hedtoft (1903-1955) var gennem mange år en ledende skikkelse i den socialdemokratiske bevægelse og i dansk politik i almindelighed. Hedtofts baggrund lignede til forveksling andre socialdemokraters fra samme og tidligere generationer. Han var født i et traditionelt arbejdsmiljø som yngste søn i en børnevrimmel på 11. Med faderens død måtte han afbryde skolegangen, hvorpå han som 14-årig kom i lære som litografisk trykker. I forbindelse med arbejdet blev han engageret i arbejderbevægelsen, hvilket førte til en karriere først i DSU og siden i moderpartiet. I 1929 blev han sekretær for Socialdemokratiets Rigsdagsgruppe, hvorpå han i 1935 blev valgt ind i Folketinget, og efter kun fire år på Christiansborg blev han i 1939 af Stauning udpeget som dennes efterfølger som forretningsfører for Socialdemokratiet og partiformand. Kort inde i besættelsen blev Hedtoft efter tysk pres fjernet fra

formandsposten, og et halvt år senere blev han frataget resten af sine tillidshverv i partiet - med undtagelse af folketingskandidaturet. Med samarbejdspolitikens forlis i 1943 udbyggede Hedtoft de allerede etablerede kontakter til danske modstandsfolk og britiske faldskærmsagenter. I Befrielsesregeringen blev han arbejds- og socialminister, og samme år - i 1945 - blev han på ny formand for landets største parti. Ved første valg efter befrielsen vandt Venstre regeringsmagten. Socialdemokratiet var i mange vælgeres øjne kompromitteret af besættelsesårenes samarbejde med tyskerne. Efter et par år i opposition genvandt Socialdemokratiet imidlertid regeringsmagten. Det var under Hedtofts ledelse, Danmark i 1948/49 forhandlede med Norge og Sverige om dannelsen af en nordisk forsvarsalliance, og efterfølgende blev optaget i Atlantpagten (fra 1950: NATO). Med blandt andet de økonomiske vanskeligheder mistede partiet i 1950 regeringsmagten til Venstre og de konservative. Som oppositionsleder spillede Hedtoft fortsat en betydningsfuld rolle i udenrigspolitikken, men oppositionsperioden varede ikke

længe; i efteråret 1953 kunne Hedtoft igen indtage Statsministeriet. Denne sidste regeringsperiode var vanskelig, blandt andet fordi landets udenrigsøkonomiske problemer syntes uoverkommelige og med hans kone - Ellas - tidlige død i 1954 mistede Hedtoft efter mange års hårdt arbejde pusten. En stor politisk karriere endte, da Hedtoft ramtes af et hjerteslag og døde i Stockholm i 1955.

Sådan lyder Leif Thorsens indfølelse skildring af Hedtofts liv og levned, når den skal genfortælles i stikord.

Hedtoft var i allerførreste række i dansk politik i årene op til og under besættelsen samt i de første skelsættende år, der fulgte. Det var en omskiftelig periode, hvor Danmark først forfægtede neutraliteten og siden lod sig optage i alliancefællesskabet. I mellemtiden havde landet været besat og siden forsøgt sig med den kollektive neutralitet i FN. I de sidste seks år af perioden formedes konturerne af Danmarks fremtidige alliancepolitik. På den indenrigspolitiske scene var det perioden, hvor Socialdemokratiet gennemgik væsentlige forandringer ikke mindst i den økonomiske politik og i formuleringen af de politiske strategier bag velfærdsstaten. Med ovenstående i erindring er det fint, at vi med Thorsens fremstilling har fået en biografi om Hedtoft. Faktisk kan man undre sig over, at der inden Thorsens bog ikke tidligere var skrevet nogen monografi om Hedtoft. Det er i sig selv godt, at vi med biografien har fået samlet en række faktuelle oplysninger om Hedtoft, som vi tidligere har måttet finde spredt i litteraturen. Så vidt jeg kan vurdere, følger Thorsen også nyt til; især på baggrund af Hedtofts store privatarkiv, beroende på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Desuden er det godt, at biografien slår fast, at Hedtoft var et følelsesmenneske. Det er en ikke uvæsentlig pointe, såfremt man vil forstå politikeren Hedtoft og dennes betydning for Danmarks politiske historie. At Hedtoft var et følelsesmenneske fremgik allerede af det af H.C. Hansen og Julius Bomholt redigerede hyldestkrift „Hans Hedtoft. Liv og virke“ (1955). Men Thorsen får markeret - og det med megen overbevisningskraft -, at Hedtoft var et følelsesbetonet gemyt, der undertiden ytrede sig modsætningsfyldt om politiske spørgsmål. Dette i modsætning til vennen og Hedtofts højre hånd H.C. Hansen, der er blevet fremstillet som kynikeren.

Desværre er der også problemer i undersøgelsen. Lad os starte med en helt banal sjsuske-

fejl. På bogens bagside kan man læse, at Thorsens bog er den „første biografi“ om Hedtoft. Det passer ikke helt. I den af Niels Wium Olesen redigerede antologi *Mennesker, politik og besættelse* (1996) skrev Carl Erik Andresen en biografi om Hedtoft især med fokus på besættelsesårene (38 sider), og i *Vandkunsten* skrev Poul Villaume i 1994 en biografi (17 sider) om Hedtoft og dennes betydning for den danske alliancepolitik fra Atlantpagtbeslutningen i 1949 til hans død kun seks år senere. Artiklerne benyttes ikke i bogen - og de er ikke at finde i litteraturlisten. Nuvel, monografier var der ikke tale om.

Hvad værre er; bogen er uklar i analysen af Hedtofts placering i og betydning for dansk politik. Til eksempel kan nævnes følgende.

I afsnittet kaldet „Partifunktionæren“ (s. 31-35) fremgår det, hvorledes Hedtoft steg i graderne i Socialdemokratiet i 1930'erne. Her kan man blandt andet læse om Hedtofts virke i HIPA og i Matteottikomiteen. I førstnævnte organ virkede Hedtoft i et par år som en drivende kraft i agitationen mod nazismen og i særdeleshed mod kommunismen. Via sidstnævnte organ - Matteottikomiteen - tilvejebragte Hedtoft penge til antifascistiske flygtninge fra blandt andet Spanien og Tyskland til Danmark. Thorsen nævner, at det især gjaldt socialdemokratiske flygtninge, men citerer den kommunistiske R. Broby Johansen for, at komiteens arbejde var „mønsterverdigt“. Ovenstående virker alt sammen såre overbevisende. Ja, med Broby Johansens blåstempling kunne man forledes til at tro, at flygtningearbejdet var en ligetil størrelse. Men får Thorsen sagt alt det væsentlige? Svaret turde være et nej. Socialdemokratiets og Hedtofts arbejde i disse spørgsmål i 1930'erne var langt mere kompliceret. En grundigere analyse kunne have kastet lys over Hedtofts placering i partiet, hans umådelige arbejdskraft og - ikke mindst - hans store betydning for dels formuleringen af Socialdemokratiets antikommunistiske politik dels for Danmarks flygtningepolitik i 1930'erne. Når Hedtoft i 1934 udtalte, at jøder ikke var „virkelige politiske flygtninge“, så kunne han have ret heri (det var jo ikke politiske flygtninge i egentlig forstand, men „bare“ flygtninge), men når Steincke i 1938 fra Folketingets talerstol udtalte, at tyske jøder ikke var asylberettigede, så begynder der at tegne sig et mønster i Socialdemokratiets flytningepolitik. Ikke mindst i betragtning af, at partiet via Matteottikomiteen hjalp *socialdemokratiske* flytninge, mens kommunister og jøder måtte få hjælp

fra anden side. Man hjælp med andre ord vennerne sydpå. Kommuniste og jøder? - dem kærede man sig ikke om. Det er naturligvis væsentligt at understrege, at Hedtoft stod centralt i HIPA og i Matteottikomiteen. Thorsen nævner det, men han analyserer langt fra tilstrækkeligt, hvad det rent faktisk var, Socialdemokratiet og Hedtoft stod for i disse sager. Havde han gravet dybere i sådanne og lignende spørgsmål, havde han ikke alene kunnet forklare Hedtofts forhold til Socialdemokratiet bedre. Han havde også haft mulighed for at skrive væsentlig historie om dansk indenrigspolitik (forholdet til kommunisterne), og udenrigspolitik (tilpasningen til Tyskland). Desuden ville et sådant perspektiv have styrket undersøgelsen af Hedtoft og besættelsesårenes samarbejde med Tyskland og senere Hedtoft som statsminister i 1940'erne og 1950'erne. At der findes litteratur om især flygtningepolitikken og antikommunismen i 1930'erne står klart. Men den benytter Thorsen ikke. Eksempelvis er ovenstående historie om Socialdemokratiet, Steincke, Hedtoft og flygtningepolitikken at finde i et par af Hans Uwe Petersens grundlæggende artikler. Thorsen nævner Hedtofts pjece „Kommunisterne splitter“ fra 1933, men det retter ikke op på den delvis manglende analyse. Den fattige behandling af 1930'erne betyder, at biografien i nogen grad mister perspektivet, for det var i 1930'erne Hedtoft formedes som politiker, og her finder vi nok en væsentlig nøgle til forståelsen af Hedtofts politiske karriere.

Også afsnittet om besættelsen er uklart. Besættelsesårenes særdeles komplekse politiske situation bliver ikke analyseret i dybden, og det er ærgerligt, for hvis spændingerne internt i Danmark var blevet behandlet mere sikkert, havde det været muligt bedre at skildre og analysere Socialdemokratiets politik og brug af netop disse år i befrielsesmånederne, hvor partiet kæmpede for magten og æren - og hvor Hedtoft blev vel rigeligt markedsført som måske det bedste eksempel på en fremtrædende socialdemokratisk politiker, der havde været tilknyttet modstandsbevægelsen, uden der helt var dækning for påstanden.

Et sidste eksempel på bogens uklare analyse er behandlingen af Hedtoft og udenrigspolitikken i årene efter befrielsen. Symptomatisk er afsnittet „Neutralitet - og FN“ (208-210). Emnet er behandlet grundigt i den eksisterende forskning. Vel refererer forfatteren til standardværket om dansk sikkerhedspolitik i årene fra

1949 til 1961, nemlig Poul Villaumes *Allieret med forbehold* (1995). Men værket synes ikke benyttet i dybden. Heller ikke Thorsten Barring Olesens efterhånden mange og væsentlige artikler om de første efterkrigsår er inddraget - og det er en skam. For her kunne Thorsen have fundet vigtige perspektiver ikke blot på Hedtofts syn på Danmarks stilling i international politik men også på Danmarks udenrigspolitik. Når det er sagt, synes det som om, Thorsen er noget usikker på begreberne. Han skriver eksempelvis „Den danske neutralitet måtte opgives. Derom var både forhandlingspolitikkerne fra besættelsestiden og modstandsbevægelsens folk enige. Tiden var blevet international.“ (s. 209). Da Danmark blev optaget i FN handlede det først og fremmest om anerkendelse. Og med hensyn til neutraliteten var det den isolerede neutralitet, Danmark forlod. Med tilslutningen til FN gik Danmark fra isoleret til kollektiv neutralitet. Det fremgår ikke klart. Når Thorsen i følgende spalte skriver „Tanken om FN som sikkerhedsorgan var i overensstemmelse med Hedtofts og Socialdemokratiets forståelse for at bryde med neutralitetsprincippet.“ så bliver fremstillingen blot mere forvirrende. Længere fremme i bogen (s. 232) polemiserer Thorsen mod Villaumes fremstilling af Hedtofts holdning til alliancebeslutningen. Det synes lidet overbevisende. Tilsvarende synes også skildringen og analysen af Hedtofts regeringsledelse og de udenrigsøkonomiske problemer uklar i analysen.

For at opsummere: På visse punkter er biografien vellykket. Det gælder især beskrivelserne af mennesket. Problemet er, at biografien er uklar i analysen, og så er den ikke baseret på fyldestgørende litteraturstudier. Biografien som historisk genre har gennem de seneste 10-15 år været genstand for diskussion i danske tidsskrifter og i forbindelse med blandt andet disputater og ph.d.-afhandlinger. Undertegnede kan tilslutte sig historikeren Hans Vammens vurdering, at „den nye biografi frembyder sig som en mulighed for at bruge enkeltpersonen som et prisme, hvori historiens lys brydes, og derved opnå en dybere forståelse af vekselvirkningen mellem individ og samfund. Personligheden anskues samtidig i sin individualitet og i sin historicitet.“ Med Thorsens biografi har vi fået en omfattende skildring af Hedtoft - men bogen havde stået stærkere, såfremt den var gået mere ind på „vekselvirkningen mellem individ og samfund“.

Homo Academicus I : Magiker eller Magister?

Af Mia Münster-Swendsen, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Den lærde mand der sælger sin sjæl for at opnå visdom, er et gennemgående tema i europæisk kultur og tradition. Forestillingen om at viden og især *boglig* viden indbefattede noget dæmonisk, en omgang med åndeverdenen og dermed en særlig uhåndgribelig magt, synes at være et gennemgående tema i de mere "folkelige" opfattelser af høj lærde personligheder.

Gerbert af Aurillac (ca. 940-1003), den tidlige magister og skolemester i Reims, der som pave Sylvester II førte det kristne Europa igennem det første årtusindskifte, havde i sin samtid ry for at være et naturvidenskabeligt geni. Han konstruerede videnskabelige instrumenter, deriblandt en gigantisk *abacus* (middelalderens regnemaskine) der betjentes af 40 studerende og fyldte det meste af domkirken i Reims. Selvsamme kirke var af Gerbert blevet udstyret med et orgel drevet ved vandkraft og diverse andre bizarre indretninger der kunne få liturgien til at tage sig yderligere spektakulær ud. Legenden om Gerbert blev hurtigt udvidet med en række anekdoter, der bidrog til at gøre ham til en Faust-skikkelse; den første i en lang række af intellektuelle sortekunstnere.

Som studerende havde han søgt til det kristne Katalonien og her indlogeret sig hos en kendt magister for at studere naturvidenskaberne (primært astronomi og matematik). Denne lærer havde to ting, som den unge Gerbert begærede: En underkøn datter og en magisk bog. Det lykkedes ham at få tag i dem begge, men han måtte senere flygte, efterladende datteren, men medbringende bogen. Han dyrkede nekromantiske kunster og plejede omgang med dæmoner, der kunne iagttages i deres

uafladelige kommen og gåen til og fra hans studerekammer.

Til fortællingerne om Gerbert hører også at han ejede et mekanisk hovede som han rådførte sig med. Denne detalje går igen blandt fortællingerne om Albert den Store, magister og teolog i 1200-tallet. Her viste det mekaniske hoved sig så sludrevornt, at det forstyrrede Alberts student, Thomas Aquinas, i hans studier, med det resultat at Thomas til sidst slog det i stykker.

Hvad stiller vi op med disse historier? Det er fristende, at tage dem udelukkende som et udtryk for en "folkelig" opfattelse af lærde folk, men det forklarer ikke hvorfor sådanne legender primært er overleveret i den intellektuelle elites egne skrifter. Her fungerer de som moralske *exempla*, som advarslers imod den hybris der begås af dem, der søger viden ud fra en umådeholden glubskhed og besiddertrang. Beretningerne fremstiller faren ved den akademiske ærkesynd, hovmodet, især i udtrykt i trangen til at bemestre omgivelserne (ting såvel som personer). Pointen er altid den samme: Selvom den lærde opnår magt over sin omverden, så betaler han med at miste magten over sig selv. Prisen for den dybe indsigt er tabet af sjælen, af selvet og af udødeligheden.

Uanset legendernes ophav, er det bemærkelsesværdigt, at den dannede elite vedblev at benytte sig af fortællinger der dæmoniserede det intellektuelle vidensbegær. Dermed videreførtes en ambivalent holdning til lærdom som noget efterstræbelsesværdigt, men også overmenneskeligt – ja ligefrem diabolisk.

Mia Münster-Swendsen